

**Analýza vhodných přístupů
k určování etnické příslušnosti osob
a sběru etnicky senzitivních dat
v prostředí ČR**

Ivana Šimíková a kolektiv

VÚPSV, v. v. i. Praha
výzkumné centrum Brno

2019

Publikace byla schválena Ediční vědeckou radou ve složení:

doc. Ing. Ladislav Průša, CSc. (VÚPSV, v. v. i. Praha)
Ing. Martin Holub, Ph.D. (VÚPSV, v. v. i. Praha)
Mgr. Miriam Kotrusová, Ph.D. (FSV UK Praha)
doc. Ing. Robert Jahoda, Ph.D. (MU Brno)
Ing. David Prušvic, Ph.D. (MF ČR)
Ing. Jan Mertl, Ph.D. (VŠFS Praha)
Ing. Jan Molek, CSc. (JU České Budějovice)
doc. Ing. Olga Poláková, CSc. (Metropolitní univerzita Praha)

Monografie byla finančně podpořena z institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace na období 2018-2022, je součástí projektů „Vyhodnocení vhodných přístupů ke sběru etnický senzitivních dat v prostředí ČR“.

Vydal Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.
Dělnická 213/12, Praha 7, 170 00
jako svou 574. publikaci
Vyšlo v roce 2019, 1. vydání, počet stran 91
Tisk: VÚPSV, v. v. i.

Recenze: Mgr. Petr Fučík, Ph.D.
Mgr. Jaroslav Kling, M.A.

ISBN 978-80-7416-364-7

<https://www.vupsv.cz>

Abstrakt

Studie se zabývá možnostmi sběru etnický senzitivních dat ve vztahu k romské menšině v kontextu České republiky z hlediska teoretického, praktického i epistemologického. Vznikla na základě zadání Ministerstva práce a sociálních věcí ČR a analyzuje různé praxe sběru etnický senzitivních dat v členských státech EU a jejich relevanci pro specifické podmínky České republiky. Zabývá se problematikou definice základní populace na základě etnicity a způsobů identifikace příslušníků této populace pro potřeby kvantitativního šetření. Identifikace etnické příslušnosti je konceptualizována jako epistemologický spíše než technický problém. Studie identifikuje tři přístupy k určování etnické příslušnosti a popisuje jejich vztah k epistemologickým aspektům sběru etnický senzitivních dat. Jde o přístup esencialistický, který etnicitu konceptualizuje jako objektivní stav, jenž je třeba zjistit; přístup konstruktivistický, který etnicitu konceptualizuje jako multidimenzionální a dynamický proces; a přístup externí identifikace, který klade důraz na připsaný aspekt etnicity. Dále studie analyzuje výhody a nevýhody a s tím spojená metodologická dilemata všech tří přístupů v kontextu podmínek statistických šetření a analýz. V závěru se pak studie věnuje etickému aspektu sběru etnický senzitivních dat. Přílohy pak obsahují konceptualizaci etnicity z pohledu sociálních věd, která se kloní k sociálně konstruktivistickému paradigmatu, legislativní analýzu sběru etnických dat, jež zkoumá různé aspekty etnický senzitivních dat z hlediska zákonných norem a přehled evropských statistických šetření zaměřených na sběr etnický senzitivních dat od roku 2000.

Klíčová slova: etnicita; etnická data; etnická menšina; Romové; indikátor (proxy); statistické šetření;; sociální konstruktivismus; esencialismus; externí identifikace

Abstract

The study explores the possibilities of collection of ethnic data related to the Roma minority in the context of the Czech Republic from theoretical, practical, and epistemological perspective. The study was realized on the basis of the Czech Ministry of Work and Social Affairs' assignment and it analyses various practices of collection of ethnic data in the member states of the EU and their relevance to the specific conditions in the Czech Republic. The study explores the issues of definition of a population based on ethnicity and ways of identification of this population's members for the purposes of quantitative survey. The identification of ethnicity is conceptualized as epistemological rather than technical problem. The study identifies three approaches in identification of ethnicity and describes their relation to the epistemological aspects of the collection of ethnic data. It is essentialist approach, which conceptualizes ethnicity as an objective condition, that is to be found out; the constructivist approach, which conceptualizes ethnicity as a multidimensional and dynamic process; and the external identification, which emphasizes the ascribed aspects of ethnic identity. Further, the study analyses methodological dilemmas as well as advantages and disadvantages of the three presented approaches in the context of statistical survey and analysis. Finally, the study discusses ethical aspect of the collection of ethnic data. The attachments consist of three parts: conceptualization of the ethnicity from the perspective of social sciences, that follows the social constructivist paradigm; legislative analysis of the collection of ethnic data, that examine various aspects of ethnic data from the legal perspective; and an overview of European statistic survey focused on the collection of ethnic data since 2000.

Key words: ethnicity; ethnic data; ethnic minority; Roma; proxy; survey; social constructivism; essentialism; external identification

Obsah

Úvod	7
1. Konceptualizace etnicity	12
1.1 Použití nepřímých indikátorů (proxies)	12
1.2 Určování etnické příslušnosti osob používané v evropských zemích.....	13
1.2.1 Diskuse o původu konceptů.....	13
1.2.2 Přístupy k určování etnické příslušnosti osob	15
1.2.3 Přístupy použité ve významných šetřeních o romské menšině v ČR	20
2. Měření etnicity	27
2.1 Podmínky statistických šetření a analýz	27
2.2 Metodologická dilemata.....	30
2.2.1 Metodologická dilemata esencialistického přístupu	30
2.2.2 Metodologická dilemata konstruktivistického přístupu	32
2.2.3 Metodologická dilemata third-party identification	34
2.3 Epistemologická dilemata	35
3. Účel sběru ESD	37
4. Etické aspekty sběru etnicky senzitivních dat	39
4.1 Specifika romské menšiny	42
Shrnutí a doporučení	44
Literatura	47
Přílohy	
Příloha č. 1 Národnost, rasa a etnicita v sociálních vědách	55
Příloha č. 2 Právní aspekty sběru etnických dat v ČR	74
Příloha č. 3 Přehled šetření zaměřených na sběr ESD	86
Výtahy z opoentských posudků	91

Úvod

Prověření možností sběru etnicky senzitivních dat, primárně ve vztahu k cílové skupině – romské etnické menšině, je v českém prostředí tvorby a hodnocení integrační či sociálně inkluzivní politiky dlouhodobě aktuálním tématem. Potřeba sběru takových dat a jejich analýzy je uvedena ve stěžejním vládním dokumentu – Strategii romské integrace do roku 2020 (dále také jen jako „SRI 2020“). Například v kapitole 3.1 zaznívá, že: *„Nejpalčivějším problémem při vytváření návrhů určitých opatření je stanovení vhodných indikátorů pro měření dosaženého pokroku, jakož i stanovení kvantitativně formulovaných cílů. Tato situace je dána nedostatkem základního zmapování situace Romů v ČR v klíčových oblastech, jako je zaměstnanost, vzdělání, bydlení a zdraví.“*

Konkrétní opatření na systematizaci a zahájení sběru takových dat zatím přijata nebyla, Výzkumnému ústavu práce a sociálních věcí, v. v. i. byl však Ministerstvem práce a sociálních věcí zadán úkol prověřit možnosti sběru etnických dat v prostředí ČR s akcentem na romskou menšinu. Při čtení tohoto textu je tedy třeba vzít v úvahu účel jeho vzniku. Jde o aplikovaný výzkum, realizovaný na základě konkrétního zadání ze strany ministerstva. Považujeme tedy za důležité uvést zde obsah tohoto zadání, mj. proto, že je klíčové pro porozumění obsahu textu i jeho struktury, stejně jako pro pochopení zvolených postupů, které stojí za jeho tvorbou.

Zadáním tedy bylo: analyzovat praxi sběru etnických dat v kontextu členských zemí EU a vybrat modelové přístupy zejména ve vztahu k **určování etnické příslušnosti** osob, které by odpovídaly potřebám ČR. Potřeby ČR lze pak více méně přímo vyvodit jednak ze zmíněné SRI 2020, jednak z Metodiky vyhodnocení SRI 2020 (dále také jen jako „Metodika SRI 2020“), a lze je shrnout následujícím způsobem: **vláda ČR potřebuje kvantifikovatelná data zejména o socioekonomické situaci příslušníků romské menšiny, která je objektem vládní politiky, a to v takové struktuře (ve smyslu měřených vlastností zvolené populace), aby bylo možné monitorovat a vyhodnocovat pokrok v dosahování cílů, které jsou (budou) s těmito politikami spojeny.** Z takového zadání logicky vyplývá primární potřeba **definovat základní populaci a navrhnout způsob identifikace příslušnosti k této populaci** – v našem případě romské menšině. Součástí úkolu je i zpřesnění, v jakém významu vlastně hovoříme o „menšině“. **Vláda ČR tedy potřebuje tato data sbírat opakovaně a zajistit, aby byla srovnatelná v čase.**

Kromě toho, že zadání, které se zpočátku může jevit jako přehledné a jednoduché, se tím pádem rozšiřuje do několika velmi problematických oblastí, se relativně rychle ukázalo, že zadání nebude možné naplnit. Přesněji řečeno, že hotový, použitelný a snadno převoditelný model určování etnické příslušnosti osob nebude možné nalézt, protože dosud neexistuje a že dosavadní způsoby sběru etnicky senzitivních dat rozšířené v rámci EU již byly v ČR do velké míry použity a k získání univerzálně spolehlivých dat nevedly, což ovšem není specifikem ČR, ale na unijní úrovni diskutovaným fenoménem. To však zároveň neznamená, že by tím naše pokusy o nalezení vyhovujícího způsobu sběru etnických dat měly skončit, naopak. Lze se inspirovat probíhající diskuzí a dále hledat řešení, které by reflektovalo pojmenované problémy a snižovalo vliv největších rizik.

Cílem předkládaného textu je syntezitovat hlavní přístupy rozšířené v zemích EU a dále vysvětlit důvody, proč je tak komplikované nalézt hotový, použitelný a převoditelný model určování etnické příslušnosti k romské menšině. Dále je cílem textu reflektovat klíčové aspekty, které zatím zůstávaly ve veřejné nebo odborné diskuzi

opomíjeny, ale je zároveň nezbytné je do diskuze zahrnout, pokud se chceme posunout blíže k uskutečněné sběru etnický senzitivních dat za výše popsaným účelem.

Tento text se věnuje mnoha aspektům sběru etnický senzitivních dat za účelem vyhodnocování změny socioekonomické situace zvolené populace v čase, ale ne do velké hloubky či podrobnosti, protože to vzhledem k zadání nebylo účelné ani možné, což může být považováno za slabinu, ale neodpovídalo by to požadavkům zadavatelů, kteří chtějí být co nejrychleji obeznámeni s výsledkem, a přijmout konkrétní opatření. Vybrané části, které jsou ze své podstaty teoretické, případně zpracovávají důležitá témata obšírněji, jsme umístili do příloh, stejně jako tematické přehledy.

Předesíláme, že kapitola věnovaná syntéze přístupů v zemích EU není pojata jako přehled konkrétních sběrů etnických dat, což by mohl čtenář očekávat. Z těchto sběrů sice vychází, ale jejím cílem bylo je analyzovat a pak zjištěné poznatky syntetizovat do obecněji pojatých přístupů, které lze rozlišit a které mají různá teoretická východiska a tím pádem i různé implikace z hlediska účelu použití a v neposlední řadě i limity z hlediska metod statistických procedur. Přehled konkrétních realizovaných sběrů, které jsme brali v potaz, pak uvádíme v samostatné příloze č. 3.¹

Účel studie

Účelem studie je představit nejdůležitější aspekty sběru etnických dat a vysvětlit problémy, které s sebou nesou ve vztahu ke hledání vhodného modelu určování etnické příslušnosti vzhledem k účelům, které jsme nastínili výše. Dále také zdůraznit, že způsob identifikace příslušnosti k (romské) menšině – zjednodušeně řečeno odpověď na otázku kdo je (pro sběr dat) „Rom“, je sice klíčovým problémem, ne však jediným. Cílem je upozornit na to, že odpověď na tuto otázku není jen technickým problémem, který je možné snadno vyřešit, ale také problémem epistemologickým; a především problémem obecně velmi komplikovaným, pokud má vstoupit do sběru dat a do analýz; a hlavně, že volba způsobu musí být učiněna v kontextu účelu sběru dat a metodologických podmínek, za kterých je možné data posléze analyzovat.

V další fázi bylo tedy nezbytné dotknout se metodologických otázek sběru a analýzy dat a základních podmínek, které musí sbíraná etnická data splňovat, aby se tímto způsobem dala vyhodnocovat. Analýza také obsahuje legislativní analýzu, která sběr etnických dat rámuje z hlediska zákonných norem, jimiž je nevyhnutelné se při sběru dat řídit a které pro volbu přístupů ke sběru etnických dat představují zásadní rámec.

Průběžným výstupem této analýzy je zde předkládaný text, který představuje syntézu několika zdrojů informací, mezi které patří:

- analýza odborných rešerší na téma sběru etnických dat v mezinárodním a zejména unijním kontextu;
- rešerše sociologické literatury týkajících se teoretického ukotvení konceptů národnosti, rasy a etnicity;
- vstupní legislativní analýza sběru etnický senzitivních dat, kterou jsme pro potřeby této studie zadali vypracovat externímu expertovi.

---

¹ Přehled má pouze orientační charakter; některé informace, které obsahuje, nebylo možné ověřit v původních zdrojích (buď z důvodu jejich nedohledatelnosti nebo dostupnosti pouze v národním jazyce dané země).

Terminologie

Před analýzou problému samotného se krátce zastavíme u terminologie, která je v této souvislosti používána. V případě etnických dat jde o sběr informací o etnických skupinách. Jde tedy o skupiny, u nichž se předpokládá, že se od *mainstreamové populace* nebo *dominantní skupiny* liší svou (předpokládanou) etnickou příslušností. Téměř každá odborná publikace či policy paper, jež se sběru etnických dat věnují, se v úvodu zmiňují o nutnosti etnicitu definovat či vymežit. Zároveň také konstatují, že je koncept etnicity problematický kvůli své komplexnosti a multidimenzionalitě a také tím, že jej různé vědní obory a společenské instituce interpretují odlišně, a tak žádnou univerzálně platnou a prakticky použitelnou definici nelze nabídnout. Různým vymezením, stejně jako perspektivám, ze kterých je etnicita v různých kontextech nahlížena, se proto věnujeme v samostatné příloze spolu s koncepty rasy a národnosti, se kterými se významově překrývá a bývá s nimi zaměňována.

V anglicky psaných zdrojích se používají slovní spojení jako *statistics on ethnicity*, *ethnic statistics*, *ethnic monitoring*, či *data collection on identifications that are linked to ethnicity and race*. Vzhledem k tomu, že překlady jako *etnická data* či *etnické statistiky*, *statistiky o etnicitě* nebo *monitorování etnicity* apod. neznějí v českém jazyce přirozeně a opis *sběr dat o identitách spojených s etnicitou a rasou* je zase neprakticky dlouhý, užíváme relativně krátké slovní spojení **etnický senzitivní data**. Toto slovní spojení je variací na formulaci *genderově senzitivní informace* používané Českým statistickým úřadem (dále také jen jako ČSÚ) v souvislosti s genderově senzitivní analýzou.²

Stejně jako v případě genderu jde ve své podstatě o sběr údajů, jež je možné a smysluplné v analýze strukturovat podle klíčové charakteristiky – proměnné, kterou je v našem případě „etnicita“, včetně operacionalizace tohoto pojmu. Uvědomujeme si, že tím do jisté míry přenášíme původně zamýšlený význam „senzitivity“ z nástrojů k získávání údajů a jejich analýzy na data samotná, což není významově zcela korektní. Ponecháváme tedy toto pojmosloví na další diskuzi s tím, že zatím je budeme v textu používat jak ve smyslu **nástrojů sběru a analýzy dat** (tedy jako sběr či analýza etnický senzitivní dat), tak ve smyslu **dat samotných** (etnický senzitivní data).

Pojem senzitivity sběru či analýzy také odkazuje k tomu, že některá šetření mohou být jako celek realizovaná za účelem popsat situaci, zkušenost, postoje apod. příslušníků etnické menšiny. Pak je celá koncepce šetření podřízená senzitivitě ve vztahu k etnické skupině. Jiná šetření mohou o této subpopulaci vypovídat pouze částečně a mohou sledovat vybrané proměnné, které jsou z tohoto pohledu etnický senzitivní. Senzitivitní data mohou znamenat konkrétní proměnné, které přímo odkazují k etnicitě respondenta (například „příslušnost k etnické skupině“), nebo i takové proměnné, které jsou samy o sobě etnický neutrální (např. výše příjmu) a etnický relevantní se stávají až v okamžiku, kdy je zkombinujeme s předchozí proměnnou (přesněji řečeno se znakem proměnné příslušnost k etnické skupině).

Různí autoři (srov. Simon 2011, Joppke 2007) zmiňují jako aktuální trend odklon od *color blindness statistics* – tedy od statistik (případně i práva – *color blind law*) „slepých“ k etnicitě. A to k takovým, které se etnicitu snaží statisticky zachytit (*ethnic consciousness statistics* či *color-conscious direction*). Tento trend je spojován se zvyšující se kulturní diverzitou (multikulturalitou) Evropy, a to zejména v důsledku migrace. Podle zmiňovaných autorů je tak vyvíjen větší tlak na nalézání způsobů, jak ve statistikách reflektovat etnickou diverzitu. Zároveň také dochází ke změně rámování tématu, kdy se pozornost obrací k potřebě monitorovat spíše než diverzitu jako takovou

² Viz: https://www.czso.cz/csu/gender/gender_pojmy.

její vazbu na nerovné zacházení, diskriminaci (Joppke 2007). „Sběr dat se tak stává pro instituce, jejichž posláním je na úrovni EU zajišťovat rovné zacházení [označovaných v anglických textech jako *equality bodies*, mezi které patří zejména instituce ombudsmana – poznámka autorů], stěžejním tématem“ (Simon, 2011: 2). Toto téma je akcentováno také v zemích, jež přijaly opatření, mající povahu „pozitivní“ (evropský kontext) či „afirmativní“ akce (kontext USA). Mezi ně můžeme zařadit i programy Evropských strukturálních a investičních fondů (ESIF), jež jsou explicitně zaměřené na romskou menšinu.

Aspekty sběru etnicky senzitivních dat

Téma **sběru etnicky senzitivních dat** (dále používáme také zkratku „ESD“), bylo dosud v českém kontextu diskutováno primárně ve vztahu k romské menšině především v souvislosti se **a) způsoby určování etnické příslušnosti jednotlivých osob**, o nichž mají být sbírána další data,³ a to například jako o respondentech výběrových statistických šetření nebo také ve vztahu k nástrojům opatření integrační či antidiskriminační politiky; jako o uživatelích sociálních služeb, uchazečích zařazovaných do nástrojů aktivní politiky zaměstnanosti; klientech sociálních pracovníků; nájemcích nájemních bytů; obyvatelích ubytovacích zařízení; obyvatelích sociálně vyloučených lokalit; pacientech; žácích a studentech; objektech nerovného zacházení či diskriminace; či obětech rasově motivovaného násilí apod.

Téma sběru ESD má ale i další neméně důležité aspekty, které mají na způsoby určování etnické příslušnosti bezprostřední vliv. O sběru ESD se uvažuje primárně jako o datech **kvantitativních** (na vstupu do analýz mají obvykle podobu míry nějaké vlastnosti ve vztahu k etnicitě, které se pak dále transformují do podílů, indexů apod.). Technickým účelem sběru dat je pak **statistická analýza**, tedy analýza s využitím více či méně sofistikovaných statistických procedur. V případě vyhodnocování sociálně politických opatření,⁴ což je úroveň, na které se v tomto textu pohybujeme i my, je cílem zjištění hodnot (obvykle) předem stanovených indikátorů, jejichž prostřednictvím měříme dosaženou změnu. Tím do problému vstupuje problematika **b) metody statistických analýzy a podmínek**, za kterých má smysl – tedy je z odborného hlediska vypovídající a korektní. S metodami analýz bezprostředně souvisí také **metody, podmínky a limity statistických šetření** či jakéhokoliv jiného sběru dat, pokud na něj chceme aplikovat statistické analytické procedury. Limitem je pak skutečnost, že nelze vždy sbírat data takovým způsobem, aby zcela naplnila podmínky statistických procedur, tedy aby umožňovala odborně korektní analýzu, která odpovídá věcnému účelu. V praxi sice nejprve sbíráme data, a pak je až analyzujeme, zde však poukazujeme na fakt, že data musíme sbírat na základě předpokladů, jaké statistické procedury budeme chtít při jejich analýze použít, takovou úvahu je tedy nezbytné vždycky provést.

Účel těchto analýz má zároveň i svou **c) věcnou stránku**. Jakou analýzu budeme provádět, závisí na otázkách, jež si klademe a na něž chceme znát odpověď. Formulace otázek se pak odvíjí od společenské zakázky, která, jak již bylo řečeno výše, se na obecné úrovni aktuálně pojí s integrační a antidiskriminační politikou. V českém národním kontextu jsou však tyto otázky zatím méně samozřejmé, než bychom mohli očekávat. Zatím pouze konstatujeme, že indikátory navržené v Metodice SRI 2020 (za

---

³ Viz např. Zápis z jednání č. 1/2013 Výboru pro evropskou platformu pro začleňování Romů a Dekádu romské inkluze 2005 – 2015 z 28. ledna 2013; dostupné z: <https://www.vlada.cz/cz/ppov/zalezitosti-romske-komunity/vybory/dekada-romske-inkluze/vybor-pro-dekadu-romske-inkluze-75237/>.

⁴ Ta jsou v našem případě aktuálně reprezentována zmíněnou Strategií romské integrace do roku 2020.

účelem jejího vyhodnocení bychom měli sbírat ESD o romské menšině) se z hlediska smysluplné a korektní analýzy jeví jako nevhodné až nepoužitelné. Pokud budeme chtít praxi sběru ESD ve vztahu k romské menšině významně posunout a zavést sběr více systematický, bude nezbytné otázky, na něž chceme znát odpověď, znovu otevřít, upřesnit a znovu operacionalizovat – tedy převést do měřitelných proměnných a indikátorů.

Dodejme jen, že se nelze spolehnout pouze na nezávislou odbornou expertízu. Vzhledem k tomu, že sběr ESD má **d) významný etický rozměr**, bude nutné znovu otevřít odbornou diskuzi nad účelem dat a optimálně dosáhnout konsenzu mezi relevantními aktéry (instituce státní správy, místních samospráv, ombudsman, poskytovatelé sociálních služeb, neziskový sektor, aktivisté apod.). S etickým aspektem pak bezprostředně souvisí také **e) legislativní podmínky a omezení** sběru ESD, jež představují zásadní a relativně pevný mantinel. Zrekapitulujeme-li aspekty sběru etnicky senzitivních dat, jde o:

- a) způsoby určování etnické příslušnosti osob;
- b) podmínky a limity statistických šetření a analýz;
- c) věcný účel statistických analýz;
- d) etický aspekt;
- e) legislativní podmínky a omezení.

Struktura textu

Podle uvedených aspektů je pak strukturován i text studie. 1. kapitola je věnovaná způsobům určování etnické příslušnosti osob a identifikuje základní přístupy používané v evropském kontextu. Na konkrétních příkladech pak představujeme, jak byly jednotlivé přístupy prakticky použity v kontextu ČR. Součástí jednotlivých přístupů jsou také koncepty základních pojmů, jako je národnost, rasa a etnicita, jejichž genezi v sociálních vědách se podrobněji věnujeme v příloze č. 1. Kapitola 2 je věnována metodologickým podmínkám statistických šetření a analýz a s nimi souvisejícím metodologickým úskalím a dilematům identifikovaných přístupů. Ve 3. kapitole se věnujeme předpokládanému účelu statistických analýz ve vztahu k etnicky senzitivním datům a krátce hodnotíme i aktuální podobu Metodiky SRI 2020 z hlediska použitelnosti indikátorů v ní navržených. V kapitole 4 připomínáme etický rozměr sběru etnických dat, se kterými pak úzce souvisí právní rámec, jímž je sběr omezen, který je podrobně představen v samostatné příloze č. 2.

1. Konceptualizace etnicity

1.1 Použití nepřímých indikátorů (proxies)

Dříve než se budeme věnovat jednotlivým přístupům sběru etnicky senzitivních dat, které lze identifikovat, je nezbytné zdůraznit jedno obecně platné východisko. Přestože v literatuře narážíme běžně na spojení **ethnic and racial groups, categories, classification, origin, statistics indicators** (srov. Simon 2011, Farkas 2017), ve volném překladu tedy „na etnicitě a rase založené skupiny, kategorie, klasifikace, původ, statistické indikátory“ atd., při praktickém procesu sběru dat se pojmy jako etnicita či rasa explicitně nepoužívají a jsou nahrazovány tzv. *proxy*. Tyto proxies představují zástupné znaky (*markers*), reprezentující obvykle celé sady znaků, které indikují (odlišnou) etnicitu. Jsou používány proto, že jsou obvykle snáze zjistitelné či měřitelné, případně zjednodušují komplexní sady znaků tak, aby se s nimi dalo lépe, snáze pracovat ve statistických analýzách.

Principy a doporučení pro sčítání obyvatel, domů a bytů, vydané OSN a revidované v roce 2008 (v originále *Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses*)⁵ kladou v článku 2.162 (s. 139) důraz na komplexnost konceptu etnicity, když říkají, že: „Etnicita může být měřena za použití různých konceptů, včetně etnického původu [*ethnic ancestry or origin*], etnické identity [*ethnic identity*], kulturního původu, národnosti, rasy, barvy, menšinového statusu [*minority status*], subetnika [*tribe*], jazyka, náboženství a také různými kombinacemi těchto konceptů“. Obsahu konceptů národnosti, rasy a etnicity z hlediska sociálních věd se věnujeme podrobně v příloze č. 1.

V praxi však mezi nejčastěji používaná proxy v souvislosti s rasou či etnicitou patří jednak **národnost** (*nationality*),⁶ **občanství** (*citizenship*) a **země narození** (*country of birth*) - obvykle v kombinaci, a dále také (minoritní) **jazyk** (*language* nebo *mother tongue*) či (minoritní) **náboženství** (*religion*). V souvislosti s antidiskriminační politikou⁷ (srov. Joppke 2007) se začínají používat také proxy zachycující například **zkušenost s diskriminací** na etnickém či rasovém základu či **pocit ohrožení** takovou diskriminací (Farkas 2017).⁸ Dodejme však, že například koncept národnosti jako nástroje k vyjádření menšinové identity, jak jej známe např. z ČR díky zákonu o

---

⁵ Dále v textu na ně budeme odkazovat také zkráceně jako na „Doporučení OSN 2008“.

⁶ Podle Simona (2011) sbírá data o etnicitě prostřednictvím pojmu národnost 22 ze 41 zemí Evropy (nejčastěji pak v rámci cenzu). Nejčastější je použití občanství a země narození (sbírá je 39 zemí), i když zároveň 19 z nich podle autora neusuzuje z těchto informací na etnicitu. 26 sbírá data o (mateřském) jazyce a 23 o náboženství.

⁷ Podle Christiana Joppkeho bylo milníkem evropským trendu směrem k antidiskriminační politice přijetí *The Race Equality Directive 2000/43/EC* v červnu 2000. V roce 2009 byla tato direktiva přijata také v ČR pod označením „antidiskriminační zákon“.

⁸ Podle FRA zavedl Maďarský statistický úřad v roce 2013 přímo „etnický marker“ Romové ne-Romové, založený na sebeidentifikaci a metodologii Cenzu 2011 a použil jej v European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC) a v European Union Labour Force Survey (LFS); viz: <https://fra.europa.eu/en/promising-practices/introducing-ethnic-marker-household-surveys-and-census>. Stejný marker pak dle dalšího zdroje používá také Bulharsko v EU-SILC; viz: <https://eeagrants.org/sites/default/files/resources/2009-2014%20Rapid%20assessment%20on%20increasing%20Roma%20inclusion%20-%20Final%20report.pdf>.

národnostních menšinách, není zdaleka zaveden ve všech zemích EU.⁹ Tento výraz je také v různých kontextech používán v různých významech. Ve Francii, která nepřijala koncept národnostních menšin, například pojem *nationalité* odkazuje ke státní příslušnosti.

V této souvislosti je třeba zmínit, že například *Doporučení OSN 2008* upozorňují na nevhodnost odvozování etnicity z informace o občanství nebo země narození, což je v řadě států EU běžnou praxí. V rámci odborné diskuse ovšem zaznívají i argumenty, které použití těchto *objective proxies*¹⁰ obhajují tím, že vzhledem k tomu, že etnický původ respondenta zjišťují nepřímou (v podstatě jej odvozují), zvyšují tím reliabilitu výsledků (srov. Farkas 2017).

V evropském kontextu se jako proxy nepoužívá rasa ani barva pleti. Barva pleti je sice historicky nejtěsněji spojená s konceptem rasy, ten je však, jak podrobně popisujeme v příloze č. 1, již do velké míry překonán. V kontextu USA, kde je nadále používán, se svým významem překrývá s významem konceptu etnicity, který kladě větší důraz na kulturní prvky než na fyziologickou odlišnost. Na druhou stranu jak barva pleti, tak, předpokládané (odlišné) fyziologické rysy jsou v používaných konceptech nadále latentně přítomny.

1.2 Určování etnické příslušnosti osob používané v evropských zemích

1.2.1 Diskuse o původu konceptů¹¹

Hovoříme-li v textu o etnicitě, rase či národnosti, nahlížíme na ně jako na **koncepty**. Tím máme na mysli, že se nejedná o striktně definované pojmy, ale o celé soubory významů, jejichž vysvětlení a obecně porozumění se měnily v čase. Při studiu konceptů je vždy důležité znát jejich genezi a okolnosti vzniku, abychom si mohli uvědomit, že je vznik konceptu **plodem změny uvažování** nad organizací lidské kultury či sociální struktury. Takový nový rámec přemýšlení má pak tendenci **reinterpretovat sociální uspořádání i jeho dějiny**.

V případě konceptů etnicity, rasy a národnosti, je takovou důležitou změnou v interpretaci světa osvícenství a s ním spojený nástup modernity v průběhu 17. a 18. století. Všechny tři zmiňované koncepty jsou koncepty moderními, tedy **produkty modernity**. Modernita přinesla potřebu nového druhu organizování lidí, a tak i novou koncepci sociální konstrukce identit. Právě v této době **vznikají ideje národa a rasy (a o něco později i etnicity)**.

---

⁹ Podle Simona (2011) není národnost jako proxy etnicity zjišťována v těchto zemích: Albánie, Rakousko, Belgie, Bulharsko, Chorvatsko, Kypr, Dánsko, Finsko, Francie, Německo, Řecko, Island, Irsko, Itálie, Lucembursko, Malta, Nizozemsko, Norsko, Portugalsko, Srbsko a Černá Hora, Španělsko, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie. Zjišťována je naopak zde: Arménie, Azerbajdžán, Česká republika, Estonsko, Gruzie, Maďarsko, Lotyšsko, Litva, Makedonie, Moldávie, Polsko, Rumunsko, Rusko, Slovensko, Slovinsko, Ukrajina.

¹⁰ Pojem „objektivní“ v tomto kontextu znamená nezávislost na postoji či vůli respondenta. Neodkazuje tedy na představu skutečné existence a platnosti. Totéž platí i pro ty zástupné znaky, do nichž se promítá subjektivní postoj a přání dotazované osoby.

¹¹ Podkapitola obsahuje část textu, který tvoří úvod přílohy č. 1.

Tyto pojmy odkazují k do té doby neznámému typu organizace lidských společností. Jejich společným základem je **představa o společné kultuře a společném původu všech jejích členů**. Je ale zřejmé, že mají-li mít všichni členové určité kolektivity společný původ, musí sahát hluboko do historie. Spolu se vznikem těchto konceptů se tedy objevila i otázka diskutovaná především v souvislosti s existencí konceptu národa, zda tu národy byly ještě předtím, než se o nich začalo hovořit jako o národech v moderním slova smyslu. Jak podotýká Eriksen (2010), aby byl jednotící princip národa funkční, musí jedince přesahovat a odkazovat ke společné kultuře, historii a mýtickému předku. Je tedy v povaze nacionalismu vnímat národ jako entitu, která zde byla odpradávná, dalece nás přesahuje a bude tu ještě dlouho po nás. Diskuse o tom, do jaké míry je tento předpoklad relevantní, je známá jako spor mezi **primordialisty a instrumentalisty**. Stručně řečeno se tento spor vede o to, zda národ jako jednotící prvek existoval odpradávná, i když se tak přímo nenazýval (Bahenský 2010; Fenton 1999, 2003).

Primordialisté tvrdí, že příslušnost k národu, rase či etnicitě je věcí lidské přirozenosti, která se projevuje už v raných stádiích jedincovy socializace (Fenton 1999: 102). Kulturní návyky jedince jsou tak podle tohoto přístupu natolik přirozené či utvářené od batolecího věku, že **znesnadňují, ne-li znemožňují jedincovu integraci do odlišného kulturního kontextu**. Primordialismus zkrátka tvrdí, že jedince jedné kolektivity cosi spojuje a mají něco inherentně společného, právě díky příslušnosti ke stejné (národní, etnické, rasové...) kolektivitě.

S pojmem primordialismu se pak přímo pojí jiný koncept podobného významu, kterým je **esencialita**. Esencialita se projevuje tak, že je nějaká společensky připisovaná charakteristika interpretována jako **produkt přírody či přirozenosti**. Může to být předpoklad, že Romové jsou od přírody nadaní hudebníci, ženy jsou přirozeně mateřské nebo že Češi mají zlaté ručičky. Připisování těchto charakteristik přirozenosti či přírodě je v sociálních vědách označováno jako esencialistické a obecně v současnosti považováno za nekorektní. Na druhou stranu, takovéto esenciální pojetí kultury či etnicity je v řadě jiných vědních oborů vnímáno jako legitimní. Jak upozorňuje Irena Kašparová, to se týká i značné části romistické literatury: „Promyšlení výše uvedených romských skupin v romistické literatuře vychází ponejvíc z tzv. biologického či esenciálního pojetí etnicity Romů. Staví na známých faktech společného původu v Indii, odvozeného od lingvistické, kulturní a fyzikálně-antropologické evidence. Esenciální pojetí etnicity Romů v romistické literatuře vychází z předpokladu jejich společného biologického základu, vlastněného kdysi dávno v bájně pravlasti a pozapomenutého během dlouhého putování. Předpokládá existenci primordiální kultury, která byla časem zapomenuta, nebo naopak konzervována, a kterou je nyní třeba obnovit“ (Kašparová 2014: 35). Je zřejmé, že **primordiální přístup je a priori esencialistický**, když přisuzuje společné národní či etnické charakteristiky přírodě a přirozenosti.

Současný kánon sociálních věd primordialistické a esencialistické přístupy téměř bezvýhradně odmítá a kloní se k **instrumentálnímu přístupu**, častěji označovanému jako **sociální konstruktivismus**. Konstruktivismus považuje národ, etnicitu či rasu za koncepty, které přinesla moderní doba a specifické dobové podmínky (Bahenský 2010). Jak dále ještě uvidíme, různí teoretici vysvětlují důvody vzniku konceptů rasy, národa a etnicity různě. Někteří kladou větší důraz na politicko-ekonomické důvody, jiní na kulturní či spíše symbolické, ale všechny tyto teoretiky spojuje předpoklad, že národ, etnicita či rasa nejsou přirozenými entitami, které zde jsou odpradávná, ale naopak, vznikly, respektive **byly zkonstruovány na základě specifických historických podmínek a společenských vlivů, jejich významy jsou společensky vyjednávané**, nelze je jednoduše odvodit a jejich vazba na objektivní znaky je iluzorní.

Idea, že kulturní a sociální koncepty jsou sociálně konstruované, bývá často mylně interpretována tak, že jejich projevy nejsou skutečné. Konstruktivismus však pouze poukazuje na fakt, že **nejrůznější sociální a kulturní koncepty mají svůj původ ve specifických kulturních a historických souvislostech** a že pro důkladné porozumění jejich podstatě se vyplatí tyto souvislosti a jejich původ znát. Z toho také vyplývá, že není efektivní považovat tyto koncepty za dané a uzavřené nadkulturní entity, ale za produkty člověka, respektive společnosti a jejích institucí.

1.2.2 Přístupy k určování etnické příslušnosti osob

V přístupech ke sběru etnický senzitivních dat můžeme v kontextu zemí EU analyticky¹² rozlišit **dvě základní paradigmaty**, která mají své kořeny ve výše popsané diskuzi o původu konceptů etnicity, rasy a národnosti. Prvním z nich je **paradigma esencialistické** (případně primordialistické či substantivistické – různí autoři, různé vědní disciplíny, případně různé teoretické směry používají různá označení, která se mohou významově mírně lišit; pro naše potřeby je ale přípustné vnímat je jako synonyma). Toto paradigma je založené na pozitivistickém přístupu k odvozování etnicity, k etnicitě přistupuje jako k objektivnímu a neměnnému faktu. Druhým paradigmatem je paradigma **konstruktivistické** (případně instrumentalistické), které přistupuje k odvozování etnicity subjektivisticky.

V jednotlivých přístupech se tato paradigmaty odlišují v následujících rovinách: ve způsobu a) **odvozování „eticity**, tedy kategorizace osob podle určitých, ve vztahu k etnicitě významných charakteristik, se kterým se prolíná, b) **způsob identifikace etnicity**, tedy zařazení konkrétní osoby do určité etnické kategorie a v c) **podobě nástroje sběru dat**, jako je formulář, dotazník, scénář apod.

Přístup vycházející z esencialistického paradigmatu

Odvozování etnicity

S etnicitou se v rámci tohoto paradigmatu zachází jako s objektivním stavem, který lze také uchopit objektivním způsobem – na základě měřitelných znaků, jako je například „původ“, měřený na základě země narození. Subjektivní pocit či vůle být považován za součást takové kategorie je podružná. Tento přístup se při sběru ESD projevuje dvěma způsoby: buď volbou **konkrétních proxies** nebo **způsobem sběru**.

Identifikace etnicity

Mezi tato proxies patří **původ** (*origin*), identifikovaný na základě kombinace znaků, jako jsou **občanství** (*citizenship*), **země narození osoby** (*country of birth*), případně jednoho či obou **rodičů** (*parental origin, parent's citizenship at birth, parent's place of birth*). K jejich použití láká i skutečnost, že tyto údaje nepodléhají podmínce souhlasu objektu a v *Doporučení OSN 2008* představují tzv. *core topics*, tedy stěžejní témata, která by měl obsahovat každý census.

¹² Když říkáme, že paradigmaty rozlišujeme „analyticky“, chceme vyjádřit, že se ve zdrojích, z nichž děláme vlastní syntézu pro potřeby této studie, jako taková explicitně neobjevují (autoři literatury, ze které vycházíme, je většinou přímo nepojmenovávají, ani se jimi přímo nezabývají), ale lze je vysledovat na základě analogických typických prvků.

Jsou tak vytvářeny kategorie „zahraničního původu“ (*foreign background*), v anglické literatuře obvykle označované jako „druhá generace“ (*second generation*). Například Norsko používá kategorii *Norwegian-born to immigrant parents* (tedy Norové narození rodičům-imigrantům). Cílem tohoto přístupu je tedy identifikace potomků migrantů (*offspring of imigrants*), čehož je dosahováno **kombinací občanství, země narození osoby a jejích rodičů**. Tato kategorie slučuje osoby narozené v dané zemi (tj. té, která statistiky vytváří) s oběma rodiči narozenými v zahraničí (tak je tomu např. ve Švédsku, Norsku či Dánsku), nebo alespoň s jedním rodičem narozeným v zahraničí (Nizozemsko). Podle analýzy Patricka Simona (2011), ze 41 sledovaných evropských zemí jich 39 sbírá data o zemi narození a občanství a zároveň 19 jich sbírá právě pouze tato data. Pět států (Rakousko, Kypr, Nizozemsko, Norsko a Švédsko) pak sbírá ještě data o zemi narození rodičů. Etnicita je tedy vyvozována z proxy, jež představuje země původu. Zároveň je ale třeba si uvědomit, že i v případě migrantů není tak samozřejmé odvozovat od jejich země původu odlišnou etnicitu, přestože k tomu v případě použití tohoto přístupu dosti běžně dochází. Například na základě spojení země původu s **náboženstvím**, které je pro hostitelskou zemi minoritní (například africké země s islámem jako dominantním náboženstvím). Proto je nezbytné brát „objektivitu“ této informace s rezervou. Farkas, na základě dat z šetření Eurobarometr zaměřeného na zkušenosti s diskriminací, tuto skutečnost komentuje slovy, že „zdaleka ne všichni z respondentů, kteří nebyli občané hostitelské země, se považovali za členy nějaké menšiny“ (Farkas 2017: 18).

Typickými reprezentanty tohoto přístupu jsou státy, kde je sledování etnicity aktuální v rámci „paradigmatu migrace“ (*migration paradigm*), a to jak v souvislosti s minulými migračními vlnami v minulosti, tak i vlnami probíhajícími. Týká se to především bývalých koloniálních mocností (Nizozemsko, Švédsko, Dánsko, VB) a také zemí, jež aktivně podporují imigraci v souvislosti s politikou získávání pracovních sil (Německo, USA).

Způsob sběru dat

Kromě používání určitých proxies, se esencialistický přístup odráží ve způsobu sběru dat. Objekt etnicity má na výběr z uzavřeného seznamu **předem definovaných kategorií** (*pre-coded categories*), ze kterých a obvykle právě jen z nich vybírá, a to tak, že má možnost zvolit pouze jednu variantu odpovědi. Kategorie, ze kterých je možné vybrat – tedy takové, které se berou v úvahu, určují externí subjekty, jako jsou národní statistické autority. Zásadní výhradou vůči takovému přístupu je, že redukuje diverzitu skupin nebo etnicit, které má reprezentovat (srov. Simon 2011), ale zároveň se k sebraným údajům staví jako k objektivním faktům, na jejichž základě navíc usuzuje na odlišné prvky identity a kultury oproti dominantní skupině.

Přístup vycházející z konstruktivistického paradigmatu

Odvozování etnicity

Doporučení OSN 2008 (článek 2.161, s. 139) klade důraz na **multidimenzionalitu a proměnlivost** etnicity: „Etnicita je ve svém širším významu založena na sdíleném porozumění historii a teritoriálních kořenech (regionálních a národních) etnické skupiny nebo komunity, stejně jako na specifických kulturních charakteristikách, jako je jazyk anebo náboženství. Respondentovo porozumění etnicitě a jeho pohled na ni, jeho vědomé rodinné vazby, počet generací, po které rodina v zemi žije, to všechno jsou faktory, které ovlivňují reportování o etnicitě v cenzu. Etnicita je multidimenzionální a

je spíše procesem než statickým konceptem, tím pádem i etnická klasifikace by měla pracovat s pohyblivými hranicemi“.

Identifikace etnicity

Dominantní technikou stanovování etnicity v rámci tohoto paradigmatu je **sebeidentifikace** (*self-identification*) a **sebedeclarace** (*self-declaration*). Respondent svou etnickou **identitu** a **příslušnost** (*affiliation*) k nějaké etnické skupině deklaruje nebo nedeklaruje, a to na základě **subjektivního pocitu** sounáležitosti či přináležitosti k vybrané etnické skupině. Mezi identifikací s nějakou etnicitou a její deklarací je zároveň zásadní rozdíl, který právě předchází – substantivistický přístup přehlíží. Rozdíl spočívá v tom, že osoba se může s nabídnutou etnickou skupinou identifikovat, ale nemusí (chtít) tuto identifikaci deklarovat.

Tento mechanismus, o kterém se podrobněji zmíníme ještě dále, je významný zejména ve vztahu k etnicitě a jejím proxy. Kromě občanství a země narození, která, jak jsme již zmínili, jsou jako proxy etnicity také používána, patří jakákoliv data odkazující k etnicitě (etnická skupina, národnost, minoritní jazyk, náboženství, případně další) podle *Doporučení OSN 2008* k tzv. *optional topics*, tedy tématům, která se do cenů zařazují volitelně podle národního kontextu. V článku 2.160. (s. 139) je přímo řečeno: „Rozhodnutí sbírat a šířit informace o etnických nebo národnostních skupinách v censech je závislé na řadě okolností působících v dané zemi, jako je například národní potřeba takových dat, vhodnost a citlivost pokládání otázek týkajících se etnicity“.

Sběr takových dat, jak podrobně vysvětlujeme v příloze č. 2, podléhá přísným **legislativním omezením** v důsledku několika zákonů, jejichž přijetí je závazné pro členskou zemi EU (jde zejména o Antidiskriminační zákon, Zákon o ochraně národnostních menšin a GDPR), podmínce nejen **dobrovolnosti**, ale přímo **svobodného, informovaného souhlasu**. To platí, pokud tato data nejsou sbírána anonymně, tedy bez vazby na další osobní údaje, což v případě cenů a státem řízených výběrových šetření zpravidla nejsou.

Způsob sběru dat

V praxi výzkumných šetření se konstruktivistický přístup projevuje zejména ve způsobu sběru dat. Jak poznamenává Simon (2011) vzhledem k tomu, že z pohledu sociálních věd není možné dosáhnout jednotné definice etnicity, její konverze do otázek v dotazníku šetření je náročnou výzvou. Je třeba říct, že tato výzva se stává o to náročnější, zvolíme-li konstruktivistický přístup k etnicitě. Pokud bychom se měli vyhnout umělému vytváření kategorií ve smyslu „groupismu“, jak o tom píše Brubaker,¹³ tedy umělému vytváření skupin, bylo by nutné sbírat informace o široké škále kulturních znaků, pocitů příslušnosti, praktik a postojů, které vytvářejí hranice mezi skupinami, založených na proměnlivém seznamu proměnných a statutů. Simon ale upozorňuje v souvislosti s tímto požadavkem na praktickou stránku věci, když říká: „Počet otázek, které jsou nezbytné k tomu, abychom naplnili takový program, není kompatibilní s obvyklým rozsahem proměnných vyčleněných na sběr sociálních a demografických

¹³ Roger Brubaker (srov. např. Brubaker, 2002: 167) vybízí sociální vědy k tomu, aby o etnicitě, rase a národu neuvažovaly ve smyslu substanciálních skupin nebo entit, ale ve smyslu kategorií praxe, kulturních idiomů, kognitivních schémat, diskurzivních rámců, organizačních zvyklostí, institucionálních forem, politických projektů a podmíněných událostí. To znamená uvažovat o *etnizaci, rasizaci a nacionalizaci* [zvýrazněno autory textu] jako o politických, kulturních a psychologických procesech. A znamená to také používat jako základní kategorii nikoliv „skupinu“ jako entitu, ale „skupinování“ [v originále „groupness“ – pozn. autora textu] jako kontextuálně proměnlivý koncept.

dat. [...] Nemůžeme očekávat, že by taková část dotazníku byla věnována otázkám týkajícím se etnicity, pokud je cílem šetření zkoumat zdraví, rodinné modely, trh práce nebo účast na vzdělávání“ (Simon, 2011: 14).

Z tohoto důvodu zůstává nabídka možností, ze kterých si osoba svou identitu nebo spíše její znaky „vybírá“, obvykle ve formě seznamu (pro kontext dané země relevantních) etnických skupin, jazyků, národností apod. Jiný je ale **způsob kladení otázek**. V obecné metodologii statistických šetření, která používají dotazník jako nástroj sběru dat, je významným tématem jeho dramaturgie a kontrola nad (často nezamýšlenou) manipulací dotazovaného. Simon (2011) uvádí příklady odlišných způsobů pokládání otázek v národních cenzech, ve kterých se odráží rozdíl mezi substantivistickou (esencialistickou) perspektivou a explicitně subjektivistickým (konstruktivistickým) přístupem: zatímco ve Velké Británii byla otázka formulována jako zjišťování faktu „Jaká je Vaše etnická skupina?“, v Maďarsku byl dán prostor pro vyjádření subjektivního postoje „Do které z následujících národností **si myslíte**, že patříte?“.

Podstatou je subjektivní volba příslušnosti k etnicitě. Té je dosahováno také zařazením **otevřených otázek** (*open-ended questions*), tedy takových, které primárně nenabízejí hotový seznam etnických kategorií, ale nechávají jejich vyjádření a pojmenování na respondentovi. Aby se subjekt neodchýlil od zamýšleného významu otázky (tedy aby nevolil kategorii, která by již nebyla považována za etnickou kategorii), bývá při volbě odpovědi nadále počítáno s podporou školeného tazatele, který by ale zároveň neměl respondenta k určité odpovědi navádět či nutit, případně je mu předložen seznam příkladů, jenž bude jeho volbu držet v určitých předem definovaných mantinelech. Další obvyklou metodou je, že osoba může **zvolit několik možností** zároveň (například identitu dominantní skupiny a identitu etnické skupiny) nebo jsou používány složené koncepty a příslušnost k určité etnické identitě je usuzována na základě **kombinace znaků** (například národnosti a minoritního jazyka). Dodejme, že všechny popsané způsoby byly v ČR využity při posledním sčítání lidu, bytů a domů.

V rámci výběrových šetření bývá metoda sebeidentifikace používána způsobem, který je označován jako „*implicitní validace*“ (*implicit validation*) (srov. např. Messing 2012). Spočívá v tom, že tazatel vybranou osobu (potenciálního respondenta) upozorní, že „*provádí výzkum mezi Romy*“. Pokud osoba tuto informaci akceptuje a je zároveň ochotna se dotazování zúčastnit, je to interpretováno jako deklarace příslušnosti k této populaci. Další autoři (Ivanov, Kling, Kagin 2012), kteří sami v šetřeních, na jejichž realizaci se podíleli (např. UNDP/WB/EC 2011, FRA 2011 a 2016), tento způsob použili, navrhují se této osoby přímo zeptat: „*Souhlasil byste, abychom s vámi udělali rozhovor?*“. Pro úplnost dodejme, že autoři při popisu této metody uvádí, že zmíněnou klíčovou větu tazatel pronáší před potenciálním respondentem, u kterého už předpokládá příslušnost k romské menšině. Tento způsob pak označují jako „*implicit endorsement of the external identification*“ (*implicitní potvrzení vnější identifikace*). A právě vnější, externí identifikace je posledním přístupem, který lze v přístupech analyticky rozlišit.

Third-party identification / externí identifikace

Odvozování etnicity

Tento přístup je založen na *askripci* (připsání) etnicity subjektu etnicity¹⁴ vnějším arbitrem. Reaguje tak na slabiny předchozích dvou uvedených přístupů, kdy je etnicita v žité realitě často interpretována na základě esencialistického paradigmatu, ale zároveň

---

¹⁴ Např. Farkas (2017) používá obecnější označení „*data subject*“ ve smyslu osoby (příp. skupině osob), o které jsou sbírána etnická data.

je tlak na to, aby ve censech a výzkumech byla interpretována konstruktivistickým prizmatem. Tato metoda se tak cíleně snaží zahrnout obě paradigmaty. Tak jako se v praxi sběru dat objevuje v různých formách, v literatuře se objevuje pod řadou označení, jak si hned ukážeme. Jako zastřešující označení používáme buď český ekvivalent **externí identifikace**, nebo anglické označení „**third-party identification**“ (**identifikace třetí stranou**), a to z toho důvodu, že se v literatuře objevuje také pod zkratkou „**TPI**“ (srov. Farkas 2017; Chopin, Farkas and Germaine 2014; Simon 2011); dále se objevuje také jako **hetero identifikace** (*hetero-identification*) (Messing 2012; Simon 2011) či jako **externí či vnější identifikace** (*external identification*) (Ivanov, Kling a Kagin 2012).

Identifikace etnicity zahrnuje různé formy situace, kdy etnicitu osoby posuzuje někdo jiný než subjekt etnicity, a to na základě svého vnímání a uvážení (u kterého se předpokládá opora ve zkušenosti – otázkou je, do jaké míry oprávněně,). Vzhledem k tomu, že zahrnuje různé formy, bývá označován různými způsoby.

Způsob sběru dat

V praxi se s ní setkáváme jednak ve formě, která je v českém prostředí zaužívaná pod označením „**expertní či kvalifikované odhady**“, což jsou odhady míry vlastností nějaké subpopulace, v našem případě jde nejčastěji o velikost či podíl romské subpopulace. Mají obvykle podobu de-individualizovaných, tedy *agregovaných* dat (jedna hodnota za celou subpopulaci). Externí stranou bývají odborníci (lékaři, psychologové) zástupci institucí (typicky škol), organizací apod. V ČR dělají takové odhady například pracovníci obecních úřadů, pokud se ucházejí o podporu z programu ÚV ČR Podpora terénní práce, a to při vyplňování žádosti, jejíž součástí je také „Kvalifikovaný odhad počtu příslušníků romské menšiny“. Na podobných odhadech je také postavena Mapa sociálně vyloučených lokalit. Odhady byly podle autorů založené na pozorování výzkumníků a informacích od místních aktérů (Čada 2015: 11).

Český veřejný ochránce práv použil při sběru údajů o (romské) etnicitě žáků bývalých zvláštních základních škol další formu tohoto přístupu, kterou sám označuje jako metodu **určení třetí osobou** (VOP 2012). Rozdíl oproti předchozímu způsobu¹⁵ byl v tom, že etnicita byla posouzena u každého jednotlivého žáka v dané třídě; údaj byl pak zaznamenáván *neadresně* (bez vazby na jakékoliv osobní údaje). Výzkumníci si tedy i v tomto případě odnášejí agregovaná data. Jistý prvek korekce zajišťovala přítomnost dvou externích stran – zástupců Kanceláře VOP a zástupců pedagogů dané školy. Jako „něco mezi“ můžeme označit postup České školní inspekce prostřednictvím ředitelů škol při tzv. inspekčním, elektronickém zjišťování¹⁶, kdy zjišťuje etnicitu žáků základních škol.

Autoři Laura Fónadová a Tomáš Katrňák použili tuto metodu jiným, ojedinělým způsobem (Fónadová, Katrňák 2019). S cílem posoudit etnickou diferenciaci základních škol analyzovali data získaná prostřednictvím tří kodérů, kteří usuzovali na etnicitu žáků na základě fotografií školních tříd každoročně veřejně publikovaných deníkem Mladá fronta Dnes. Tento postup označili jako metodu **externí kategorizace**. Na této metodě je zajímavé, že otevřeně pracuje s (předpokládanými) fyziologickými odlišnostmi.

¹⁵ V rámci mezinárodní diskuze se však setkáváme s tím, že i způsob použitý VOP je explicitně označen jako „kvalifikovaný odhad“.

¹⁶ Jak se pak uvádí v tematické zprávě „Žáci vzdělávání v jednotlivých vzdělávacích programech základního vzdělávání; školní rok 2015/2016“, hlavním cílem tohoto zjišťování bylo „identifikovat počet romských žáků vzdělávaných dle jednotlivých vzdělávacích programů základního vzdělávání“. Viz webové stránky České školní inspekce: <https://www.csicr.cz/cz/DOKUMENTY>.

Messing (2012) pak ještě zmiňuje použití této metody přímo v procesu dotazování, kdy na etnicitu respondenta usuzují tazatelé (Messing hovoří o dvou nezávislých tazatelích); označuje ji jako již zmíněnou hetero-identifikaci.

Základní přístupy a jejich odraz v procesu sběru dat

Vztahy mezi přístupem a jeho odrazem v procesu sběru dat je možné zjednodušit tak, jak ilustruje následující tabulka. Musíme zároveň upozornit, že jde o analytický popis vztahů, v praxi jednotlivé prvky a) – c) existují v různých kombinacích.

Základní přístupy a jejich odraz v procesu sběru dat

základní přístup	a) odvozování etnicity	b) způsoby identifikace etnicity	c) podoba nástroje sběru dat
esencialistický	na základě objektivních znaků	na základě původu, ve smyslu občanství, země narození (případně jazyka či náboženství)	<ul style="list-style-type: none"> • dotazník obsahuje předem připravený a konečný seznam variant odpovědí • nelze nezvolit nějakou variantu • nelze zvolit více variant zároveň
konstruktivistický	na základě subjektivního pocitu sounáležitosti s kolektivní identitou	sebeidentifikace a sebe-deklarace na základě subjektivní svobodné volby a souhlasu	<ul style="list-style-type: none"> • otevřené otázky • možnost zvolit více variant zároveň, • možnost nezvolit žádnou variantu • případně zařazení varianty „jiné“ • případně doplněné o podporu při porozumění otázkám prostřednictvím tazatelů (z cílové skupiny nebo skupiny jí blízké)
Third-party identification / externí identifikace	vnímání etnicity osoby jejím okolím	askripce etnicity osobou (více osobami) z vnějšku	<ul style="list-style-type: none"> • kvalifikované odhady míry vlastností etnické skupiny (ne nutně na základě individuálního posuzování etnicity jejích jednotlivých členů) • individuální posuzování etnicity každé osoby zvlášť

1.2.3 Přístupy použité ve významných šetřeních o romské menšině v ČR

V této kapitole chceme ilustrovat, jakým způsobem byly v kontextu České republiky použity přístupy k určování etnické příslušnosti, kterým jsme se věnovali v předchozí kapitole. Věnujeme se ale pouze takovým šetřením, která byla realizována českými institucemi; vynecháváme tedy velká mezinárodní šetření, na která odkazujeme průběžně v textu, jako jsou výzkumy UNDP, World Bank či FRA. Chceme zároveň zdůraznit, že v určité podobě byly v České republice vyzkoušeny v podstatě všechny.

Nelze tedy očekávat, že v praxi jiných evropských zemí nalezneme dosud neznámý přenositelný model způsobu, který by problém se sběrem ESD v ČR vyřešil.

Sčítání lidu, domů a bytů

Etnická data a data o národnostním rozložení populace sbíraná v rámci sčítání lidu, domů a bytů jsou dlouhodobě vnímána jako nepříliš spolehlivá, a to z důvodů, které jsme podrobněji představili v předchozích kapitolách. Patří mezi ně zejména nízká reliabilita a reprezentativita dat založených na deklaraci příslušnosti k národnosti. Jako jedno z řešení problému nespolehlivosti dat o národnostním rozložení populace v rámci censů je doporučováno použití „více inkluzivních“ metod a technik. To mimo jiné zahrnuje možnost volby duální či multietnické identity při sebeidentifikaci etnické příslušnosti apod. Český statistický úřad na tato doporučení reagoval a v rámci posledního censu v roce 2011 se pokusil takový přístup aplikovat. Jeho úsilí, jak si ukážeme dále na konkrétních datech, přineslo hmatatelný výsledek v tom smyslu, že počty těch, jejichž romskou etnicitu odvozujeme od deklarace romské národnosti či romského jazyka jsou významně vyšší než v předchozích sčítáních. Nadále ale není jasné, zda se takové deklaraci systematicky nevyhýbají osoby s určitými charakteristikami (například osoby s nižším, nebo naopak vyšším socioekonomickým statusem) a populace, kterou se tak podařilo zachytit, není zatížena systematickou chybou a nepokrývá pouze část uvažované statistické populace jako takové (ve které jsou podreprezentovány, nebo naopak nadreprezentovány osoby s nižším socioekonomickým statusem). Nadále tak nelze výsledky censu považovat za počet příslušníků romské etnické menšiny. Výsledkům se přesto věnujeme s větší podrobností, a to z důvodu, abychom na datech ilustrovali efekt konstruktivistického přístupu.

V roce 2011¹⁷ byl, stejně jako v roce 1991 i 2001¹⁸, zjišťován **kromě národnosti také mateřský jazyk** s tím, že bylo **možné uvést jazyky dva**. Na místě je si v této souvislosti položit otázku, zda v tomto případě je adjektivum „*mateřský*“ ještě opodstatněné a nebylo by lepší zjišťovat například *jazyk, kterým se nejčastěji mluví v domácnosti nebo s přáteli* apod., jak je tomu například v Estonsku či Maďarsku.¹⁹

Národnost nebyla zjišťována výběrem z předem nastavených možností, ale **volnou odpovědí**. Bylo také **možné uvést dvě národnosti**. Jejich uvedení ovšem **nebylo povinné**, na rozdíl od roku 2001, kdy uvedení národnosti naopak povinné bylo, respektive nebyla u této kategorie uvedena poznámka, že je její uvedení nepovinné. V roce 2001 navíc ani nebylo možné uvést více národností. V tomto roce byl také v censu zjišťován mateřský jazyk, ale ani v tomto případě nebyla možnost uvést jazyků více. Uvedené změny v metodikách měly signifikantní vliv na údaje o počtu příslušníků romské menšiny (měřeno prostřednictvím proxy národnost a jazyk a založené na sebeidentifikaci), jak lze vidět v tabulce č. 1.

¹⁷ Sčítání lidu, domů a bytů 2011, Sčítací list osoby;

https://www.czso.cz/documents/11308/23214722/lo_vzor.pdf/c19a0022-277d-4151-9c72-aed3048c1152

¹⁸ Sčítání lidu, domů a bytů 2001, Sčítací list osob;

https://www.czso.cz/documents/10180/25385875/15502174+ST_SLO.pdf/a3f343b3-5b94-452b-a708-37bd1cba7f23?version=1.0

¹⁹ Za zmínku také stojí hypotéza, že znalost romského jazyka v rámci romské menšiny v ČR vytrvale klesá, protože aktivní používání romštiny je zvláště u mladé generace na ústupu, a tak je otázka, zda v rámci snah o co nejlepší zachycení romské populace v censu výhledově sázet zrovna na tento kulturní znak.

nebylo přiznáváno občanství²¹ pak započal opačný trend. Pro efekt větší citlivosti k etnické identitě reprezentovaný zmíněnou možností v roce 2011 zvolit zároveň více než jednu národnost a více než jeden mateřský jazyk, hovoří počet osob, které se přihlásily k romské národnosti v kombinaci s další národností, respektive počet osob, které uvedly více mateřských jazyků, jak ilustrují tabulky č. 2 a 3. Zatím nejvyšší počet osob s příslušností k romskému etniku indikovanou mateřským jazykem pak přináší sčítání 2011, a to 40 370 osob.

Tabulka č. 2 Kombinace národností podle počtu osob, které je v cenzu 2011 deklarovaly

romská národnost	5 135
česká a romská národnost	7 026
slezská a romská	5
slovenská a romská	573
celkem	12 739

Zdroj: ČSÚ; Veřejná databáze; Statistiky; Sčítání lidu, domů a bytů 2011; Definitivní výsledky; Obyvatelstvo; Národnost, tab. 614a Obyvatelstvo podle věku, národnosti a pohlaví dostupná na: https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt&pvo=OBCR614A&z=T&f=TABULKA&katalog=30715&u=v10_50_VUZEMI_97_19&v=v1051_POHLAVI_102_1

Tabulka č. 3 Počty osob podle pohlaví, které v cenzech 1991, 2001 a 2011 deklarovaly romský mateřský jazyk, případně v kombinaci s dalším jazykem

pohlaví	1991		2001		2011	
	romský mateřský jazyk	z toho národnost romská	romský mateřský jazyk	z toho národnost romská	romský mateřský jazyk	z toho národnost romská
muži	12 446	8 570	11 896	3 519	2 713	521
ženy	11 848	8 060	11 315	3 153	2 206	316
celkem	24 294	16 630	23 211	6 672	4 919	837
celkem v kombinaci					40 370	

Zdroje:

ČSÚ; Československé sčítání lidu 1991 - Pramenné dílo 1991, tab. 6. Obyvatelstvo podle národnosti, podle mateřského jazyka a podle pohlaví dostupná na: https://www.czso.cz/csu/sldb/pramenne_dilo_1991

ČSÚ; Sčítání lidu, domů a bytů 2001 - Pramenné dílo - 2001; tab. 6 Obyvatelstvo podle národnosti a podle mateřského jazyka a pohlaví dostupná na: <https://www.czso.cz/csu/czso/4132-05--3002>

ČSÚ; Veřejná databáze; Statistiky; Sčítání lidu, domů a bytů 2011; Definitivní výsledky; Obyvatelstvo; Mateřský jazyk, tab. 153 Obyvatelstvo podle národnosti, mateřského jazyka a podle pohlaví dostupná na: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt&pvokc=&katalog=30715&pvo=SPCR153&z=T>

²¹ Zpětně bychom opatření, která tento proces doprovázela, pravděpodobně mohli označit jako nepřímou diskriminaci. Více k tématu viz například analýza „Dopady právních předpisů o státním občanství a pobytu cizinců na situaci slovenských Romů v ČR“ dostupnou na: <https://www.vlada.cz/cz/ppov/zalezitosti-romske-komunity/dopady-pravnich-predpisu-5753/>

Tabulka č. 4 **Kombinace mateřského jazyka podle počtu osob, které je v cenzu 2011 deklarovaly**

romský mateřský jazyk	4 919
český a romský	33 351
slovenský a romský	2 100
celkem	40 370

Zdroj: ČSÚ; Veřejná databáze; Statistiky; Sčítání lidu, domů a bytů 2011; Definitivní výsledky; Obyvatelstvo; Mateřský jazyk, tab. 614b Obyvatelstvo podle věku, mateřského jazyka a pohlaví dostupná na: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt&pvo=&katalog=30718&pvo=OBCR614B&z=T>

Přestože nelze uvedené údaje považovat za objektivní počty Romů, ale pouze za počty těch, které lze k romské etnické skupině přiřadit na základě národnosti či mateřského jazyka, je na místě je považovat za důležité a v podstatě jediný zdroj informací minimálně o územní distribuci těch, kteří se k romské národnosti hlásí. Od jejich distribuce lze s nutnou dávkou opatrnosti odvozovat i územní distribuci těch, kteří romskou národnost *záměrně* nedeklarovali. V tomto duchu jsou pak údaje ze sčítání využívány při konstrukci výběrových souborů v rámci mezinárodních výzkumů, jako byly například výzkumu „UNDP, World Bank, EC Regional Roma Survey 2011“ a „Survey on Minorities and Discrimination in EU“ realizovaný FRA.²²

Výzkum realizovaný Veřejným ochráncem práv

Ojedinelým přístupem v oblasti sběru etnicky senzitivních dat, a to nejen v českém kontextu, byl použit ve výzkumu Veřejného ochránce práv (VOP) na školách, který jsme již zmiňovali výše v textu. Týkal se etnického složení žáků bývalých zvláštních škol v roce 2011/2012 a byla v něm použita metoda third-party identification.

Kromě jiného stojí za pozornost úvodní část zprávy z tohoto výzkumu (VOP 2012), která jednoduše a výmluvně shrnuje **vazbu sběru etnicky členěných dat na deklarované politické závazky**. Veřejný ochránce práv reagoval na to, že český právní řád udílí státu povinnost zajistit všem dětem rovný přístup ke vzdělání, což se dlouhodobě nedaří. Například Evropský soud pro lidská práva uvedl, že v českém vzdělávacím systému dochází k diskriminaci romských žáků jejich vyčleňováním mimo hlavní vzdělávací proud (do bývalých zvláštních škol pro zdravotně postižené); přesněji, že „romští žáci jsou **v nepřijatelném poměru** vzdělávání podle programu pro žáky s postižením“ (VOP 2012: 5). Veřejný ochránce práv uvedl, že aby bylo možné toto tvrzení potvrdit či vyvrátit, bylo nezbytné zjistit podíl romských žáků v tomto typu škol: **„Problém nelze uspokojivě řešit bez zjištění současného zastoupení Romů ve speciálních školách** [zvýrazněno autory textu], jelikož účinnost kroků kompetentních českých orgánů nelze hodnotit bez poměrování etnicity žáků v současných školách“ (VOP 2012: 7).

Jako identifikátor etnicity byla ve výzkumu VOP použita kombinace pozorování a zjišťování nepřímých znaků při **určování jinou osobou** (tj. pracovníky Kanceláře VOP a pedagogy – třídními učiteli). VOP (2012: 8) dochází k závěru, že **„Pro účely zjišťování existence nerovného zacházení se jako vhodnější jeví právě vnější**

---

²² Více k průběhu, metodologii a výsledkům výzkumů viz: <http://www.eurasia.undp.org/content/rbec/en/home/ourwork/sustainable-development/development-planning-and-inclusive-sustainable-growth/roma-in-central-and-southeast-europe/roma-data.html>
<https://fra.europa.eu/en/publications-and-resources/data-and-maps/survey-data-explorer-second-eu-minorities-discrimination-survey>;

Úsudek třetí strany: diskriminací je totiž zacházení založené na vnímání jedince okolím (resp. tím, kdo o něm rozhoduje), nikoliv na tom, zda se cítí být příslušníkem menšiny, či zda jej menšina sama za svého člena pokládá [zvýrazněno autory].

Ve zprávě je rozlišována metoda **adresného a neadresného sběru** etnických dat. „V prvním případě je **etnicita spojena s konkrétním jedincem**, zatímco ve druhém se pracuje anonymně, pouze s **obecným numerickým údajem** [zvýrazněno autory textu] o etnickém složení určité skupiny, kde není zjišťována identita jedinců (...) Zjišťován byl výhradně číselný údaj, nikoliv informace, kteří žáci konkrétní školy jsou Romové“ (VOP 2012: 7). Z analýzy VOP vyplývá, že mezi adresným a neadresným způsobem sběru dat je značný rozdíl z právního hlediska. Právní výklad specifikace tohoto rozdílu ukazuje možnosti obou přístupů: „Adresný údaj o etnicitě konkrétní osoby je citlivým údajem, který podléhá striktní ochraně zákona o ochraně osobních údajů (...) Na neadresné zjišťování dat zákon o ochraně osobních údajů nedopadá“ (VOP 2012: 7). Na základě této právní interpretace se ukazuje, že údajem, který podléhá ochraně podle zákona, je právě jeho „záznam“. Dalším signifikantním aspektem neadresného sběru dat je, že podle VOP je vyvázán z povinnosti dodržení ustanovení zákona o právech příslušníků národnostních menšin, jenž „stanoví limity evidence adresných dat“ (VOP 2012: 8), a nařizuje příslušnost k národnostní menšině podřídit svobodné volbě jedince, kterého se to týká. Podle VOP **není nutné v rámci anonymního sběru toto ustanovení dodržovat**.

Použití kombinace metod neadresného sběru a určení třetí osobou však není možné univerzálně. Je potřeba řady specifických podmínek. Záleží například na tom, kde se data sbírají a zda mají vypovídací schopnost či jsou užitečná v případech, kdy jsou sbírána za nějaký obecnější celek (např. pobytové zařízení, školu, třídu, pracoviště, případně lokalitu) nebo zda je pro další operace nutné pracovat s konkrétními jednotkami, ze kterých se celek skládá. V praxi je samozřejmě vždy nutné nejprve pracovat s jednotkami. Údaje se však hned v dalším kroku sčítají do vyššího celku, ve kterém se identita konkrétní osoby stává „neviditelnou“, respektive nepřidatelnou ke konkrétní osobě, čímž chrání její práva. Tak tomu bylo i v případě výzkumu VOP, kdy učitelé nejprve určili etnickou identitu každého jednotlivého žáka ve třídě, následně sečetli ty, u kterých se jednalo o identitu romskou, a teprve toto číslo sdělovali výzkumníkům buď v absolutní hodnotě nebo poměrem k žákům z majority či poměrem k celku žáků. Takový postup by bylo problematické použít například v oblasti politiky zaměstnanosti, přístupu k bydlení apod., protože nelze dosáhnout toho, aby byly všechny uvažované osoby (uchazeči o zaměstnání, obyvatelé bytů apod.) přítomny v určitý čas na určitém místě.

Pokus Úřadu vlády ČR o použití TPI při sběru kvalifikovaných odhadů do Zprávy o situaci romské menšiny

„Zpráva o situaci romské menšiny v České republice“ je zpracována na základě tzv. Osnovy pro vypracování Zprávy o stavu romské menšiny v kraji. V roce 2014 je v oddíle *Metodický pokyn* reflektována dosavadní rezistence aktérů vůči sběru etnických dat: „V minulosti respondenti nechtěli odpovídat s tím, že odmítají rozlišovat osoby na Romy a Neromy; nerozuměli, proč stát věnuje tolik pozornosti Romům a ne třeba jiným menšinám; každoroční sbírání dat považovali za zbytečné; a v neposlední řadě nevěděli, jak identifikovat Roma.“ Do Osnovy je proto zařazen pokyn, jak identifikovat „příslušníka romského etnika“, jehož účel je komentován ve vazbě na potřeby monitoringu a hodnocení dopadů politik, jež jsou „nezbytným předpokladem zlepšení postavení romské menšiny.“ Navržena je následující definice:

„Za Roma považujeme takového jedince, který se za Roma sám považuje, aniž by se nutně k této příslušnosti za všech okolností (např. při sčítání lidu) hlásil, a/nebo je za Roma považován významnou částí svého okolí na základě skutečných či domnělých (antropologických, kulturních nebo sociálních) indikátorů. Jedná se o odborný odhad pozorovatele založený na konkrétní znalosti prostředí a souvislostí. Účelem je získání neadresných informací o počtech osob. V žádném případě nesmí dojít k identifikaci konkrétní osoby.“

Tento pokus je explicitním příkladem použití metody TPI. Ovšem tím, že kromě definice nestanovuje žádné další podmínky pro její uplatnění a zdrojem dat jsou zástupci institucí a organizací, které nejsou ze své podstaty neutrální, nelze bez dalšího dohledu nezaujatých aktérů data generovaná tímto způsobem považovat za spolehlivá (reliabilní). A to tím spíše, čím větší odpor v praxi vyvolává.²³

---

²³ Snaha o sběr etnicky citlivých dat, právě pro Zprávu o stavu romské menšiny za rok 2016, je zástupci Libereckého kraje, kraje, který je za vypracování zprávy formálně odpovědný, označena za diskriminační a je srovnávána s rasisticky motivovanými praktikami nacistické politiky. Podrobnosti ke kauze viz například: http://liberec.idnes.cz/liberec-neposle-vlade-zpravu-o-romech-dw9-/liberec-zpravy.aspx?c=A170308_115012_liberec-zpravy_jape; http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/zpravu-o-romech-vlade-neposleme-pokyn-pripomina-praktiky-nacistu_420664.html

2. Měření etnicity

2.1 Podmínky statistických šetření a analýz

Je zároveň třeba zdůraznit, že co se týče procesů sběru etnicky senzitivních dat jsou v odborné literatuře uvažovány primárně za prvé „**census**“, jehož podstatou, specifikem a výhodou je vyčerpávající šetření, tedy sběr dat za celou populaci – Sčítání lidu, domů a bytů (účast v něm je povinností danou zákonem). A za druhé velká, opakovaně realizovaná **výběrová šetření**, jež provádí za tímto účelem státem zřízená (a kontrolovaná) instituce, jakou je Český statistický úřad a jeho ekvivalenty v dalších státech. Data z těchto šetření pak slouží nejen pro potřeby daného státu, ale také pro účely mezinárodního srovnání, jež je obvykle prováděno statistickým úřadem Evropské komise - Eurostat. Jde zejména o šetření EU-SILC (*EU Statistics on Income and Living Conditions*, česky „Životní podmínky“) a LFS (*Labour Force Survey*, česky „VŠPS – Výběrové šetření pracovních sil“). Spíše okrajově jsou zmiňována **specifická výběrová šetření**, mezi něž patří zejména taková, která se soustředí právě na romskou menšinu, jako jsou například *Avoiding the Dependency Trap* realizovaný UNDP v roce 2002, *UNDP World Bank-EC Regional Roma Survey 2011*, *FRA 2011 Roma Survey* a *FRA 2016 EU MIDIS²⁴ II* a další. Uvažovány pak vůbec nejsou procesy sběru etnicky senzitivních dat v rámci běžných administrativních procesů, například při získávání přechodného či trvalého pobytu, občanství, zápisu ve škole, evidence na úřadu práce apod.

Na tomto místě je vhodné upozornit, že v souladu s výše zmíněnými paradigmatickými přístupy lze data generovat také kvalitativními metodami, nicméně naším záměrem je vzhledem k zadání, popsat získávání dat pro statistické zpracování.

Již na úrovni teorie či konceptů, které stojí za základními praktikami sběru dat, jsou obsazovány protichůdné pozice a volba těch, které nejvíce odpovídají věcné potřebě, není jednoznačná. Tuto výchozí problematickou situaci dále komplikují legislativní omezení, účel sběru (co všechno chceme sledovat a do jaké hloubky), stejně jako dosažitelnosti cílových (etnických) skupin a možnost udělat takový výběr zkoumaného vzorku, který by byl reprezentativní.

Jak jsme uvedli, všechny tři přístupy mají své výhody i nevýhody. Všechny tyto přístupy se ale shodně snaží dosáhnout co největší **přesnosti** měření. Ve zcela obecné rovině lze chápat přesnost jako záruku, že respondent bude správně kategorizován. Pro dosažení co největší přesnosti je ale vždy třeba vzít v úvahu i další hlediska – například hledisko dosažitelnosti údajů prostřednictvím obvyklých procedur zjišťování; hledisko reprezentativity vzorku, který je takto možno postihnout; a také hledisko účelu, ke kterému chceme data využít. Do procesu tvorby metodik sběru dat a kategorizace sociálních identit totiž vstupuje mnoho různých vlivů, včetně různých, často i protichůdných zájmů, na což poukazuje Simon: "Volby, které statistická autorita provádí, jsou současně ovlivňovány politickými zájmy, vědeckými zájmy a právním rámcem stanoveným antidiskriminačními politikami, právy menšin a ochranou údajů" (Simon 2011: 15).

---

²⁴ Second European Union Minorities and Discrimination Survey.

Výše zmiňovaná přesnost tedy odkazuje ke stabilitě populace, kterou prostřednictvím etnických proxy zachycujeme – to znamená k **reliabilitě**²⁵ šetření²⁶. Dosažitelnost údajů odkazuje k vhodnosti výběru proxy pro důvěryhodné zachycení etnicity populace, tedy k **validitě**²⁷ šetření.

Kromě cenzu, který představuje **vyčerpávající šetření**, jemuž jsou povinni se podrobit všichni občané dané země (nezapomínejme ale, že zároveň nejsou povinni odpovídat na otázky týkající se etnicity!), pracujeme ve všech ostatních šetřeních s tzv. **výběrovým vzorkem**, který by měl reprezentovat zvolenou populaci (např. populaci občanů, etnickou skupinu, obyvatele vyloučené lokality apod.). Ze statistického hlediska toho lze dosáhnout pouze tak, že vzorek vybereme **náhodně** (provedeme náhodný, tzv. pravděpodobnostní) **výběr**. Pokud o nějaké subpopulaci předpokládáme, že je **v prostoru rozložena nerovnoměrně**, vzniká riziko, že její zástupci neměli srovnatelnou šanci s ostatními se do výběru dostat a jsou tedy ve vzorku **podreprezentováni**, což je pravděpodobně případ právě příslušníků romské menšiny v ČR, kteří se (v důsledku sídelní segregace) koncentrují v tzv. **sociálně vyloučených lokalitách**.²⁸

Jak jsme uvedli u jednotlivých paradigmat sběru etnický senzitivních dat, každý přístup je zatížen nějakou metodologickou slabinou, která ovlivňuje:

- a) validitu šetření: Například při používání kombinace občanství a země narození (rodičů) u příslušníků etnických menšin ve třetí a další generaci, případně u těch, jejichž etnicita není z této kombinace přesvědčivě odvoditelná nebo není vhodná vůbec, jako je tomu u menšin bez (nedávné) migrační minulosti, kteří mají občanství dané země, jako je tomu právě v případě romské menšiny;
- b) reprezentativitu²⁹ šetření: Ta je ovlivněna vždy, pokud je vzorek reprezentativní pouze pro konkrétním způsobem definovanou populaci (např. pro ty, co se za Romy považují, nebo pro ty, které za Romy považuje většina³⁰) vydává za reprezentativní pro romskou menšinu jako celek, či ve všech významech;
- c) reliabilitu šetření: vliv na reliabilitu je nejmarkantnější u přístupu založeného na sebeidentifikaci, ale také u identifikace třetí stranou, která sice oslabuje rizika spojená se strategiemi neviditelnosti, ale zároveň přináší riziko odlišné askripce prováděné různými osobami v roli třetích stran.

Z hlediska účelu šetření, kterým je pro nás, jak bylo řečeno v úvodu, srovnávání socioekonomické situace příslušníků romské menšiny v čase, jsme nuceni považovat za nejslabší nástroj právě přístup založený na sebeidentifikaci. Není vhodný pro statistické usuzování na velikost či sociodemografické struktury subpopulace, a to ani v cenzu,

---

²⁵ Reliabilita znamená spolehlivost výsledků měření jednak v závislosti na spolehlivosti měřících procedur, technik a nástrojů, ale i spolehlivosti respondentů a výzkumníka (Mareš, Rabušic, Soukup 2015: 39).

²⁶ Ovšem, je-li populace nestabilní, pak i výsledek měření variuje, ale není to dáno nízkou realibilitou, naopak, měření spolehlivě odráží nestabilitu populace (např. těch, kteří v danou chvíli deklarují příslušnost k etnické menšině).

²⁷ Validita je posouzení, zda zvolený měřitelný znak je vhodným a skutečným reprezentantem vlastnosti, kterou chceme měřit; zda měříme to, co měřit chceme. (Mareš, Rabušic, Soukup 2015: 18, 38)

²⁸ Objevují se výhrady k předpokladu, že významná část Romů v ČR je koncentrována v SVL, a to zejména na základě faktu, že taková koncentrace zatím nebyla empiricky doložena, s čímž nezbývá než souhlasit. Dodejme ještě, že z tvrzení, že většina obyvatel SVL jsou Romové, nevyplývá, že většina Romů žije v SVL. A pokud se v SVL zvyšuje podíl neromských obyvatel SVL, snižuje se sice podíl romských obyvatel na celku obyvatel SVL, ale vůbec to nemusí znamenat, že se snižuje podíl Romů žijících v SVL.

²⁹ Reprezentativita znamená, že výběrový soubor má strukturu analogickou struktuře cílové populace, a to z hlediska známých i neznámých prvků, a že výsledky v něm zjištěné mohou být zobecněny na cílovou populaci. (Mareš, Rabušic, Soukup 2015: 29)

³⁰ I když samozřejmě lze připustit i variantu, kdy přístupy kombinujeme.

kteřý by za všech typů statistického šetření měl jako jediný potenciál tyto indikátory naplnit. Připomeňme jen, že pokud neznáme sociodemografickou strukturu, nejsme schopni udělat ani výběr. Přístup založený na sebeidentifikaci se dále **nehodí ani pro srovnávání v čase**, tím pádem **ani pro vyhodnocování dopadů opatření**.

Naopak, přístup založený na identifikaci třetí stranou se jeví být vhodným nástrojem pro zjišťování (ne)rovného postavení, případně zacházení. Toho lze dosáhnout srovnáním indikátorů se vzorkem reprezentujícím dominantní skupinu. Tuto kvalitu TPI ovšem kvůli nízké reliabilitě také ztrácí v případě srovnávání výsledků dvou či více šetření či v čase.

Nicméně, z hlediska doporučení lidskoprávních subjektů (ECRI, Rada Evropy, UNHCR), je s nimi v největším souladu přístup založený na sebeidentifikaci. Do konfliktu se dostává aspekt metodologické korektnosti a aspekt etický či obecně lidskoprávní. Předběžným východiskem je pak překlenout nevýhody těchto přístupů jejich kombinací, kdy se například TPI použije jako výběrové kritérium, ale vstup do šetření v roli respondenta bude již založen na sebeidentifikaci, s určitou kontrolou systematické chyby vznikající v důsledku rizika, že sebeidentifikaci se budou vyhýbat nositelé typických, pro reprezentativitu vzorku významných, charakteristik (např. muži, nejméně či naopak nejvíce vzdělané osoby apod.).

Další komplikace pak přinášejí legislativní omezení, která sběr, stejně jako **záznam** znaků odkazujících k etnicitě podmiňují **dobrovolností a souhlasem osoby**, které se daná etnická kategorizace týká. Tato podmínka platí i v rámci cenzu, jehož absolvování je jinak povinné. Jak podrobně popisujeme v příloze č. 3, která se věnuje legislativní analýze sběru etnických dat, záznam jakéhokoliv znaku, který přímo či nepřímo odkazuje ke konkrétní etnicitě, a patří tak mezi citlivé osobní údaje, podléhá vědomému a informovanému souhlasu respondenta. Takový záznam je přirozeně potřeba udělat v případě jakéhokoliv výběrového šetření, v jehož rámci jsou konkrétní data odkazující k etnicitě spojována s konkrétní osobou (obvykle ve formě dotazníku, sčítacího listu v případě cenzu apod.). Podobný problém vyvstává v případě, kdy jsou osobní údaje osoby (jméno, adresa nebo její část apod.) již součástí samotného dotazníku nebo formuláře. Obdobná situace nastává i v případě administrativního sběru dat, a to samozřejmě i v případě, kdy tyto informace nejsou veřejně přístupné. Výjimku představují šetření, jejichž účelem je sběr dat, který je ale prováděn anonymně a data jsou sbírána v agregované podobě (například pouze jako suma osob, které jsou nositeli konkrétní etnicity).

Ke zmiňovaným potížím ohledně použitelnosti jednotlivých metodických přístupů se navíc přidává problém, který je imanentní všem velkým, systematicky prováděným výběrovým šetřením populace, jakými jsou například EU-SILC, VŠPS apod. Vzhledem k tomu, že jsou výběrová šetření reprezentativní pro populaci jako celek, nelze je automaticky považovat za reprezentativní pro jakkoliv zvolené subpopulace, menšiny či marginalizované skupiny. Takové skupiny, mezi které patří i romská populace (nejen) v ČR, jsou ve výběrovém vzorku reprezentovány tak malým podsouborem, že jsou tím pádem zatíženy obrovskou výběrovou chybou. Výběrové šetření přináší informaci o struktuře populace jako celku, o struktuře subpopulací, ze kterých je složena, však informuje tím méně, čím menší podíl vzorku tvoří a čím specifitější principy výběru by vyžadovaly. Ze statistického hlediska to pak znemožňuje korektní zobecňování charakteristik zjištěných v tomto vzorku na celou subpopulaci. Výběrová šetření tohoto typu pak mohou možná odpovědět na otázku, jaký podíl zaujímá menšina v celé populaci z hlediska svého rozsahu, ne však již na otázku, jaká je její struktura nebo jaké (kauzální) vztahy lze mezi proměnnými indikovat.

Pomineme-li otázku reprezentativity výběrových šetření pro marginální subpopulace, je z hlediska účelu v užším významu třeba zdůraznit, že každé ze zmíněných výběrových šetření má svůj dlouhodobě daný účel a svoje sledované proměnné, jež nemusejí být vždy univerzálně použitelné pro potřeby specifických politik. Například census, nebýt výhrad zmíněných výše, by byl z tohoto hlediska využitelný pro stanovení velikosti a sociodemografických charakteristik subpopulace. Pro sledování dalších indikátorů, jakými jsou například přístup k bydlení, zdraví, sociální ochraně či pracovnímu trhu, je již nevhodný. Mimo jiné i proto, že se opakuje pouze jednou za deset let. Výběrové šetření jako je například EU-SILC, je pro sledování těchto indikátorů vhodnějším nástrojem, i když i v jeho případě by bylo nutné varianty proměnných rozšířit o indikátory reagující na specifické formy bydlení marginalizované části romské menšiny v ČR, které ovšem EU-SILC nesleduje. Jak jsme si ale již uvedli, nejsou tato šetření pro podobný typ skupin reprezentativní.

Z toho důvodu je v mnoha případech vhodnější koncipovat specifická výběrová šetření, jež by byla zaměřena na vybrané etnické menšiny. Podmínkou proveditelnosti takových šetření je alespoň elementární znalost základního souboru, ze kterého by byl prováděn výběr. Ten však v případě romské populace v ČR, jak jsme již naznačili v souvislosti s výhradami vůči censu, jenž sbírá etnicky senzitivní data nepovinně, citelně chybí.

2.2 Metodologická dilemata

2.2.1 Metodologická dilemata esencialistického přístupu

Výhody

Identifikace etnicity na základě kritéria, kterým je země původu odvozená od země narození rodičů, má jednu zásadní výhodu, a tou je relativní dostupnost i spolehlivost těchto údajů, jež nejsou závislé na subjektivních motivech. Jejich sběr a určování nejsou považovány za citlivá témata ani za citlivé údaje v souvislosti s ochranou osobních údajů. Tento přístup nám umožňuje se vyhnout bezprostřednímu vyčíslování etnických skupin (*explicit ethnic enumeration*). Jak uvádí Patrick Simon, „Klasifikace etnicity sběrem dat o druhé generaci poskytuje diplomatickou alternativu k překonání odporu (historického resentmentu) vůči etnické kategorizaci [...], ale je neuspokojivý pro účely monitoringu etnické diskriminace vůči tak zvané třetí a čtvrté generaci, a ještě více v případě rasové nebo náboženské nenávisti postavené na předsudcích a stereotypch.“ (Simon 2011: 20).

Limity

Jak naznačuje výše uvedený citát Patricka Simona, zásadním limitem naopak je, že tento přístup nelze u některých skupin osob efektivně použít. Jak jsme již zmiňovali, tento přístup je vhodný v případě etnických skupin s nedávnou migrační zkušeností či historií, kdežto u těch asimilovaných v několikáté generaci migrantů, nebo v případě dlouhodobě usazených skupin (mezi které patří např. čeští Romové) je prakticky nepoužitelný.

Odvozování etnického původu od země narození rodičů (a také jejich sběr) má tedy limity narůstající s dalšími generacemi. Může se zdát, že tyto několikáté generace migrantů už není nutné etnicitou a migrací rámovat, jak ale poznamenává Simon

(2011), i další (třetí, čtvrté) generace mohou čelit diskriminaci na základě svého původu a často zůstávají mimo takový monitoring. "Když se přistěhovalci předků [*ancestor's immigration*] stane historií, stopy tohoto původu jsou stále více komplexní na to, aby se odkryly, pokud to rovnou není nemožné³¹. [...] Druhá generace tak zvaných pracovních migrantů zestárla, ztrácí se ze zřetele a je nahrazována potomky migračních vln nedávných" (Simon 2011: 19). Tyto potíže způsobují jeden ze zásadních metodologických problémů, jímž je **nízká validita**.

Tento způsob identifikace etnické příslušnosti je zároveň kritizován právě proto, že udržuje vazbu potomků migrantů na imigrantskou minulost jejich předků, čímž je vyděluje z majority. Ve slovním spojení „druhá generace migrantů“, které je některými autory (Simon 2011) považováno za nesprávné označení, se zrcadlí vnímání těchto potomků jako migrantů, přestože jimi nejsou. Kategorie (migrantů či etnické příslušnosti takto odvozené) je vytvořena přenosem charakteristik z rodičů a posiluje tak tzv. *othering* (srov. Powell, Menendian 2016) – tedy klasifikace určité skupiny na základě její odlišnosti od majority. Ten, kdo do této kategorie spadá, již není subjektem volby své identity, ale ta je daná a nelze se z ní vymanit. Vznikají tak kategorie „něco mezi“ (*in-between category*), kdy se druhé generaci (migrantů) upírá právo být plně součástí společnosti a je zdůrazňována migrační zkušenost rodičů.

Navíc, jak jsme zmiňovali, kategorizace založená na zemi narození rodičů není tak objektivní, jak by se mohlo zdát (srov. Powell, Menendian, 2016). Informace je sice snadno dosažitelná, je nutné ji ale kombinovat s informací o občanství rodičů při narození, aby se odlišili *native-born descendants of aliens born abroad* od *native-born descendants of citizens born abroad* (v překladu zhruba: „rodilí potomci cizinců narozených v zahraničí“ a „původní potomci občanů narozených v zahraničí“). Toto rozlišení, které se může pro náš národní kontext jevit jako nepoužitelné, je relevantní v zemích s koloniální minulostí, např. ve Francii. Tyto státy mají značnou populaci občanů narozených v zahraničí před nezávislostí kolonií a zároveň potřebu rozlišit potomky bývalých kolonizátorů od potomků kolonizovaných. Další komplikace přináší tzv. „návratová migrace“ (*return migration*), týkající se například občanů s německou národností vysídlených z území bývalých Sudet, potomků Italů z Latinské Ameriky apod. Tyto i jiné příklady poukazují na složitost na první pohled neproblematických a snadno uchopitelných kategorií.

Dalším problematickým aspektem je zařazení osoby, jejíž jeden rodič je tzv. *native* (tedy původem ze země, v níž jsou sbírána data) a druhý s místem narození v jiném státu. Otázkou je, zda má být na takovou osobu nahlíženo jako na součást (etnické) majority či má-li být považována za člena etnické menšiny. Podle toho, jak se rozhodneme, se budou dramaticky měnit hranice a rozsah etnické menšiny, kterou sledujeme. K problému s validitou se tak přidává i relativně **nízká reliabilita**.

Tyto obtíže kladou vysoké nároky na promýšlení kombinací, které by mohly nastat, a také na výběr těch, které jsou pro statistiky dané země relevantní. Záhy zjišťujeme, že různé etnické skupiny nebo i různé kategorie cizinců či národnostní kategorie mají v různých kontextech (státech) různou relevanci. Jak jsme uvedli, relevance se obvykle odvíjí od historie dané země a typu migrace. Dále je také relevantní z jakých zemí migranti nejčastěji přicházeli, zda došlo ke vzniku či rozpadu federativního uspořádání země, jaké národnosti či etnické skupiny dlouhodobě historicky představují

³¹ To byl podle Simona (2011) také důvod, proč se místo narození rodičů (*parent's nativity*) přestalo v USA v 70. letech používat, aby se nyní zase vrátilo v souvislosti s „novou druhou generací“ (*new second generation*).

v zemi menšiny významné počtem svých příslušníků či hledisko převažujícího politického směřování státu a například i míry xenofobních nálad.

Přes opatření s doplněním seznamu dalších (kombinací) možných etnicit apod. má tento přístup problém také s **podhodnocením** (*underestimate, undercount*) velikosti sledované skupiny. To má v případě vyčerpávajícího šetření ze statistického hlediska zásadní důsledek – tedy to, že neposkytuje informace o základním souboru (tedy celé subpopulaci). Tyto informace jsou klíčové pro možnost následně realizovat jakékoliv výběrové šetření, pro něž musí být z definice vybrán vzorek – výběrový soubor. Ten nutně musí být reprezentativní, abychom dále mohli zjištění o rozložení charakteristik získaná výzkumem zobecňovat na (sub)populaci jako celek, což je obvykle také smysl výběrových šetření. Efekt podhodnocení velikosti sledované skupiny je tak v tomto kontextu zásadním limitem.

2.2.2 Metodologická dilemata konstruktivistického přístupu

Výhody

Podstatnou výhodou tohoto přístupu je, že dochází ke zmírnění etických dilemat na straně těch, kdo chtějí taková data sbírat a rozhodnutí stejně jako odpovědnost za něj je přesunuta na subjekt etnicity v rámci procesu, který je považován za respektující svobodnou vůli. "Rozhodnutí spoléhat na sebebprohlášení o etnickém či národním původu je diktováno touhou respektovat svobodný souhlas" (Simon, 201: 16). Zvláště pokud jde o politicky motivované sběry ESD (jako je cenzus a státem organizovaná výběrová šetření) je tento přístup nejpříjemnější z hlediska lidských práv, a to ve vazbě na článek 3, odstavec 2 Listiny základních práv a svobod, kde je výslovně uvedeno, že „Každý má právo svobodně rozhodovat o své národnosti³². Zakazuje se jakékoli ovlivňování tohoto rozhodování a všechny způsoby nátlaku směřující k odnárodnování.“ Obdobně pak Rámcová úmluva o ochraně národnostních menšin (*Framework Convention for the Protection of National Minorities*) v článku 3 říká, že: „každá osoba, která patří k národnostní menšině, má právo si svobodně zvolit, zda na ni má či nemá být jako na takovou pohlíženo“.

V souladu s aktuálně převládajícími diskurzy sociálních věd ve vztahu k etnickým identitám, se i trendy v souvislosti se sběrem etnické senzitivních dat jednoznačně posouvají k paradigmatu konstruktivistickému. Podle Simona "Skutečnost, že etnicita, stejně jako „rasa“ [zdůrazněno uvozovkami v originále] je sociálně konstruovanou kategorií, bylo potvrzeno statistickými autoritami" (Simon, 2011: 14) a odkazuje v této souvislosti na *Doporučení OSN 2008*, které dochází k závěru, že definice a kritéria jsou determinována národním kontextem a tím pádem nelze nabídnout vyčerpávající seznam charakteristik, jež by mohly být použity při identifikaci „etnických skupin“ [zdůrazněno uvozovkami v originále]. Konstruktivistické přístupy jsou už delší dobou dominantní v akademických diskusích o etnicitě (Brubaker, 2002).

Zároveň, jak dále také zdůrazňuje Simon, akt či proces sebeidentifikace vyžaduje na jedné straně **vědomí sounáležitosti** a osobní identifikaci se sledovanými kategoriemi a na straně druhé **ochotu je zveřejnit** (deklarovat). A nakonec i **důvěru** v to, že data nebudou zneužita. To vše ovšem nejsou podmínky, jejichž splnění lze

---

³² Ve vazbě na odstavec 1 lze pak odvodit, že toto právo se nevztahuje pouze na národnost (kterou by bylo možné interpretovat velmi úzce, například ve vazbě na zákonem uznané národnostní menšiny), ale na etnicitu jako takovou: (1) Základní práva a svobody se zaručují všem bez rozdílu pohlaví, rasy, barvy pleti, jazyka, víry a náboženství, politického či jiného smýšlení, národního nebo sociálního původu, **příslušnosti k národnostní nebo etnické menšině**, majetku, rodu nebo jiného postavení.

automaticky předpokládat, což odkazuje ke zmiňované náročnosti sběru etnických dat na základě konstruktivistických přístupů a přináší to řadu limitů.

Limity

V souvislosti s plným uplatněním konstruktivistického přístupu čelíme dvěma základním praktickým problémům, které jsou obtížně řešitelné. První z nich, fundamentálnější, přímo souvisí s podstatou statistických šetření o populaci a s obtížemi, se kterými **přízpůsobujeme techniku sběru dat požadavkům, jež s ní nejsou kompatibilní**, když chceme zjišťovat složité koncepty jednoduchými a srozumitelnými otázkami). Jak zdůrazňuje například Simon: „obtíže vyvstanou, jakmile se snažíme překonat složitost etnicity v surovém a zjednodušujícím světě statistik“ (2011: 3).

Druhým problémem je z čistě technického hlediska možnost subjektu nezvolit žádnou etnickou kategorii či deklarovat identitu dominantní skupiny. Důvody k odmítnutí uvést svou etnickou identitu mohou být různé. Nelze vyloučit na jedné straně záměr nebýt identifikován jako příslušník určité etnické skupiny, ač se respondent být součástí této skupiny či identity cítí. Patrick Simon (2011) hovoří o této praxi jako o **strategii zneviditelnění** (*strategy of invisibility*).

Na straně druhé ale nelze vyloučit ani to, že se respondent s danou etnickou identitou neidentifikuje, ač je mu okolím neproblematizovaně přisuzována. Vztáhneme-li tuto problematiku na kontext České republiky, tak máme na jedné straně Roma, který nechce být se svým romstvím spojován, ač se za Roma považuje, a tak se v cenzu označí například za etnického Čecha, a na straně druhé zas osobu, která se z rozličných důvodů za Roma nepovažuje, a tak se tak ani v cenzu neidentifikuje, ale okolí by tuto osobu na základě řady sekundárních znaků za Roma označilo. Nelze však vyloučit ani třetí možnost, která svou podstatou souvisí s prvním z uvedených limitů, a to, že nabízené kategorie subjektu etnicity nevyhovují, nepostihují svým významem podstatu jeho etnické identity, nebo je nemá internalizovány. Toto riziko je nepochybně vyšší u přístupu esencialistického, u přístupu konstruktivistického může být teoreticky sníženo tím, že subjekt etnicity není do ničeho nucen, případně může zvolit různé kombinace etnických kategorií.

Metoda sebeidentifikace bývá považována za jeden z hlavních **zdrojů podhodnocení** počtů příslušníků etnických menšin. Jak konstatuje řada teoretiků (srov. Farkas 2017, Messing 2014, Simon 2011), riziko podhodnocení existuje zejména u těch skupin, které jsou nejvíce **stigmatizovány**. Opakovaně pak v literatuře zaznívá, že se to týká právě především **romské populace**. V souvislosti s tím někteří autoři zmiňují, že u skupin, které jsou společensky oceňovány, dochází naopak k efektu nadhodnocení (typicky jde o situaci, kdy se osoba, která by za jiných okolností projevila sounáležitost s etnickou minoritní skupinou, případně by ji jako takovou označilo okolí, se přihlásí k dominantní skupině). Oba zmiňované efekty jsou každopádně ovlivněny **důvěrou v ochranu soukromí a účel sběru informací**, které může statistická autorita do určité míry ovlivňovat a například podle Simona (2011) je podmínky k nim povinna i vytvářet.

V souvislosti s tématem podhodnocení je třeba zdůraznit dvě věci. Jednak to, že použití výrazu „podhodnocení“ je vlastně zavádějící, protože vychází ze **srovnání** dat získaných různými metodami – v tomto případě metodou sebeidentifikace a kvalifikovanými odhady, což je ve svém důsledku nekorektní srovnání, protože každý typ dat vychází z jiné perspektivy, a tedy i z jiného *univerza*, jak o nich hovoříme ještě dále v kapitole Epistemologická dilemata. Kvalifikované odhady jsou navíc v ČR obvykle používány tehdy, když významně chybí jiný zdroj empirické evidence a přesnějších dat. Je zároveň zřejmé, že i kvalifikované odhady zápolí se složitostí zjišťování etnických

identit a na základě odlišností v použitých metodách se často liší i v řádech desítek či stovek tisíc (v případě kvalifikovaných odhadů evropské romské populace v řádech milionů). Druhá věc je, že tvrzení o významném podhodnocení nelze doložit daty, protože kvůli proměnlivé a komplikované povaze etnických identit tak, jak ji charakterizují současné diskurzy sociálních věd (více k tomuto tématu v příloze č. 1), **nelze žádnými technikami dojít k úplné informaci o počtu jedinců patřících do určité etnické menšiny.**

Z metodologického hlediska statistických analýz je zásadním limitem metody sebeidentifikace **nízká reliabilita**. U stejné osoby se takto zjišťovaná příslušnost k etnické skupině může v čase měnit – mimo jiné i v důsledku pocitu (ne)důvěry v ochranu soukromí a účel sběru dat. Rozsah a složení skupin tak může **variovat podle podmínek sběru dat, a nikoliv změnou zkoumaného fenoménu** (srov. Simpson, Akinwale 2007). V této souvislosti se hovoří o **nepředvídatelné reliabilitě** (Simon 2011), která **znemožňuje** taková data využít k usuzování na demografické trendy a znemožňuje vytvářet demografické projekce. Ovšem, jak je již řečeno i výše, je-li zkoumaná populace **inherentně nestabilní**, pak i výsledek měření variuje, ale není to dáno nízkou reliabilitou, naopak, měření spolehlivě odráží nestabilitu populace. V takovém případě jsou ale taková data **nevhodná ke statistickému srovnávání**, např. právě při hodnocení (ne)rovného zacházení nebo při hodnocení dopadů opatření, o které jde v souvislosti s etnickými menšinami především.

2.2.3 Metodologická dilemata third-party identification

Výhody

Hlavním argumentem pro použití přístupu, který je založen na externím posouzení arbitra, je to, že je **stigmatizace či diskriminace určitého jedince či etnické skupiny založena právě na vnímání ze strany okolí** a daleko méně již na sebeidentifikaci jedince. Jak uvádí Simon, "Kdo je Rom musí být z perspektivy identifikace nerovnosti a diskriminace definováno askriptivně, stejně jako se tomu děje při reprodukci předsudků a stereotypů, které jsou aktivní v procesu diskriminace" (Simon, 2011: 21). To zároveň znamená, že tento přístup je **použitelný pouze v souvislosti s některými výzkumnými otázkami**, typicky s otázkou, do jaké míry jsou příslušníci daného etnika znevýhodňováni v přístupu ke zdrojům apod. Pro zjišťování těchto skutečností pak může být TPI velmi efektivním nástrojem, a ne náhodou je tento přístup spojen s antidiskriminačním diskurzem.

Limity

Obdobně jako v případě konstruktivistického přístupu je jednou z významných výhod empiricky ověřená skutečnost, že TPI identifikace variuje na základě kontextu (tentýž objekt může být identifikován různě v závislosti na tom, v jakém prostředí k identifikaci dochází) a osoby externího experta. Na to poukazují i někteří autoři, kteří uvádějí výzkumy, v jejichž rámci bylo zjištěno, že klasifikace etnické příslušnosti respondenta se poměrně často různí u stejné osoby, pakliže TPI provádí různí tazatelé za přítomnosti různých externích arbitrů – zvláště, přijímáme-li konstruktivistický předpoklad, že se etnická příslušnost nezakládá pouze na fenotypických znacích (Campbell, Troyer 2007; Messing 2010; Simon 2011). Další studie také poukazují na významnou inkonzistenci mezi klasifikací třetí strany a sebeklasifikací respondenta (Messing 2010), což je samozřejmě značně problematické. Znovu, i když z jiného

důvodu, se objevuje problém **reliability** a od něj odvozené limity použití takových dat pro jakékoliv srovnávání v čase.

Dalším významným limitem TPI je pak **etický rozměr**. Metoda TPI vyvolává nejvíc kontroverzí, a to zejména proto, že obchází princip sebeurčení, což je v současnosti klíčový, z hlediska legislativy bezpečný, z etického hlediska nejméně problematický způsob určování etnické příslušnosti. Dále je tento přístup kritizován za to, že reprodukuje stereotypy, zvláště neshoduje-li se askripce se sebeidentifikací, a tím i stigmatizací, proti které má sběr dat v konečném důsledku bojovat (Simon 2011). V neposlední řadě je sporné, nakolik je přípustné připisovat někomu etnickou identitu, ke které se on sám, ať už z jakéhokoli důvodu, nehlásí.

2.3 Epistemologická dilemata

Úvahy nad volbou přístupů při sběru dat o etnických skupinách jsou rámována dilematy epistemologického rázu (srov. Simon 2011), tedy takových, které se týkají vědeckého poznání a poznávání jako takového. Jedná se o dilemata, jež poukazují na nedosažitelnost hranic úplného poznání, v tomto případě o etnických identitách. Jednoduše řečeno, skupina těch, které považujeme (tj. dominantní skupina považuje) za určitou etnickou skupinu, dále skupina těch, kteří sami sebe za danou etnickou skupinu považují, a nakonec skupina těch, kteří tuto skupinu tvoří v různých oblastech každodennosti, jsou beze zbytku neuchopitelné. Tyto skupiny se různě překrývají, ale jejich hranice nikdy nemohou být totožné.

Každý z popisovaných metodických přístupů má lepší či horší schopnost postihnout jednu ze zmiňovaných skupin. Žádnému z těchto a ani žádných jiných přístupů se však nikdy nepodaří stejně kvalitně postihnout všechny skupiny. Jak upozorňují Ivanov, Kling a Kagin (2012: 10), nedá se smysluplně odpovědět na otázku, který ze způsobů je nejlepší či přesnější pro zachycení „populace Romů“, protože každý popisuje jiné „universum“. Z toho důvodu nelze ani považovat universum těch, co se sami identifikují jako Romové, za podskupinu „skutečných Romů“ (*real Roma*).

Nelze tedy fakticky očekávat, že, až bude vyřešena technická otázka sběru etnických dat a bude zvolena metoda, jež vede k nejpřesnějšímu výsledku, podaří se nám dosáhnout objektivního výsledku a podaří se zachytit stejně kvalitně všechny universa. K objektivnímu počtu totiž nelze dojít, jednoduše proto, že objektivní počet neexistuje vzhledem k tomu, že neexistuje žádné objektivní hledisko, na jehož základě by bylo možné objektivní počet určit. Možná proto se v poslední době začínají prosazovat kombinované přístupy ke sběru etnických dat, protože v kombinaci s TPI jako bychom postihovali všechna universa.

Právě z důvodu existence různých univers a jejich proměnlivých charakteristik se zdá být nejefektivnější snažit se etnicitu zachytit v souvislosti s konkrétními problematikami. Zdá se v podstatě nemožné vytvořit metodiku, která nám dá informaci o objektivním počtu příslušníků určité etnické skupiny, například Romů, jenž bude platný ve všech sledovaných kontextech. Jinak etnicita a etnické (sebe)identifikace fungují v souvislosti s otázkou bydlení či diskriminace na pracovním trhu a jinak zas, zajímá-li nás poměr lidí v populaci s určitými kulturními charakteristikami. Označení „etnická skupina“ je totiž opravdu pouze analytickou kategorií, kterou bychom museli pro zachycení reality rozkládat na další podskupiny, např. těch, kteří jsou si svého etnického původu vědomi, ale nic z něj ve svém praktickém životě nevyužívají, její kulturní specifika znají, ale nejsou součástí praktik jejich každodennosti. Součástí skupiny těch, kteří sami sebe za příslušníky etnické skupiny považují, jsou navíc také ti, jež svou

sounáležitost nedeklarují ani nedemonstrují veřejně nebo mimo skupinu samotnou. Mimo jiné bychom se pak v takové souvislosti museli zamyslet nad tím, zda nás zajímá identita v soukromém prostoru či identita v prostoru veřejném apod.³³

Na závěr 2. kapitoly je také nutné zmínit obecnou charakteristiku běžně používaných technik poznání, jakými jsou zmíněná šetření. Každé šetření ze své podstaty komplexní realitu zjednodušuje. Navíc tak komplexní koncept, jakým je identita, kde se prolíná velké množství faktorů a řada z nich v podstatě nezjistitelných, musí být zjednodušován velmi výrazně. Tato zjednodušení jsou i technického rázu, kdy jsou voleny způsoby nejefektivnější, tedy takové, které s co nejnižšími náklady dosahují co možná nejlepších, to znamená o sledovaném fenoménu nejlépe vypovídajících výsledků.

---

³³ Již na začátku textu jsme zdůraznili, že se věnujeme problematice sběru ESD v souladu s kvantitativně orientovanými šetřeními; to však neznamená, že téma etnicity není relevantní v rámci kvalitativních přístupů, například právě v souvislosti se zkoumáním budování a udržování kolektivních etnických identit, hranic mezi etniky či minoritou a dominantní skupinou apod. Jedním z důvodů, proč se v tomto textu věnujeme téměř výhradně kvantitativním přístupům, je to, že tyto přístupy, na rozdíl od těch kvalitativních, vyžadují daleko větší míru přesnosti v otázce definic, protože potřebují – v zájmu měřitelnosti a srovnatelnosti – pracovat s co nejpřesněji definovanými kategoriemi. Je nasnadě, že proto je tak problematické konceptualizovat tak složitý a vztahový koncept, jakým je etnicita. Kvalitativní výzkum si dovede se složitě definovatelnými vztahovými kategoriemi poradit daleko lépe, nelze však od něj očekávat měřitelné a srovnatelné výsledky.

3. Účel sběru ESD

Zejména vzhledem k metodologickým dilematům základních přístupů je klíčová vazba na účel sběru ESD. Jak jsme již argumentovali výše, ne každý přístup je vhodný ke každému účelu, a bohužel musíme konstatovat, že žádný přístup není samostatně vhodný pro účel, o kterém uvažujeme i my vzhledem k momentálním potřebám ČR, kdy aktuálně nejsou k dispozici data o romské menšině, jež by umožňovala jednak vytvářet na datech založenou (integrační či inkluzivní) politiku (*evidence based policy*) a dále vyhodnocovat vývoj či rozvoj v oblastech, na něž má tato politika působit.

Monitoring vývoje či rozvoje je v obecné rovině monitoringem změny. Ovšem pokud chceme monitorovat, tedy měřit změnu, potřebujeme reliabilní data. A potřebujeme je o to více, má-li být tato změna ukazatelem politického úspěchu či naopak selhání. V takovém případě potřebujeme data nejen spolehlivá, ale také přesvědčivá a důvěryhodná, a to jak pro politické aktéry, tak pro příslušníky romské menšiny, tak také pro širokou veřejnost. Jediným způsobem, jak toho dosáhnout, je silná metodologie sběru dat. V našem případě se jako nejlepší varianta jeví výběrové šetření. Jakékoliv výběrové šetření se stává spolehlivým za tří podmínek, kterými jsou reprezentativita, realibilita a validita.

Výše jsme poukázali právě na to, že v souvislosti s do úvahy přicházejícími a používanými způsoby sběru ESD je právě jedním ze slabých míst možnost získat reprezentativní a reliabilní data. Problém s reprezentativitou pak spočívá v tom, že pro výběrové šetření musíme zkonstruovat výběrový soubor, který se obvykle konstruuje na základě relevantních klíčových charakteristik základní (tzv. statistické) populace (tedy té, ze které vzorek vybíráme), jejichž rozložení v základní populaci známe. A to je v případě romské menšiny právě kamenem úrazu, protože neznáme parametry statistické populace příslušníků romské menšiny. U běžné populace se tyto informace nejčastěji získávají z cenzu. Jak jsme uvedli výše, census celou populaci romské menšiny nepokrývá, protože může být zatížen neznámou systematickou chybou. A také proto, že romskou národnost, případně další znaky odkazující k etnicitě (mateřský jazyk) deklaruje pouze (malá) část z těch, kteří jsou na základě odhadů jako její příslušníci identifikováni.

Systematickou chybu ale nezpůsobuje to, že k romské etnicitě se hlásí „malý“ počet osob, ale to, že nevíme, zda se k ní systematicky nehlásí osoby s typickými charakteristikami (například osoby s vyšším vzděláním), zatímco osoby s jinými typickými charakteristikami (například osoby s nižším vzděláním, mimo trh práce apod.) nechtějí svou etnickou identitu v cenzu uvést. Jak jsme zároveň uvedli výše, riziko systematické chyby je vysoké právě tehdy, pokud jdeme cestou metody sebeidentifikace, protože výsledky tohoto procesu jsou považovány za inherentně nestabilní (srov. Simpson, Akinwale 2007). Hlavními zdroji této nestability jsou jednak vědomé či částečně vědomé proměny vlastní (etnické) identity, ale také proměnlivá ochota či vůle tuto identitu deklarovat, která je nejsilněji ovlivněna vnějšími podmínkami, a to jak podmínkami, za kterých sběr dat probíhá, tak podmínkami obecně společenskými, politickými apod.

Přestože jde pouze o hypotézy, jejich možný vliv nelze ignorovat, což je také důvod, proč se zatím data z cenzu neanalyzují podrobněji (například z hlediska socio-demografických charakteristik či socioekonomického statusu) než na úroveň počtu osob deklarujících etnicitu (přesněji její znaky). Hypotézu o vlivu systematické chyby je velmi těžké, ovšem teoreticky možné, ověřit; hypotézu o podhodnocení populace příslušníků romské menšiny spíše nikoliv. Vychází totiž z nerealistického předpokladu, že se počet

těch, kteří deklarují etnickou identitu, může někdy beze zbytku překrývat s těmi, u nichž tuto identitu předpokládáme. V této souvislosti ještě ostřeji vystupují rozdílnosti mezi perspektivou etnické příslušnosti a etnické identity: připsaná etnická příslušnost vs. vědomí vlastní etnické identity vs. přítomnost této identity ve chvíli, kdy jsem objektem sběru dat, vs. ochota či vůle tuto identitu deklarovat. Riziko systematické chyby je však přítomno, i pokud použijeme metodu TPI, při níž zas hrozí například riziko etnizace chudoby, kdy jsou okolím za Romy považovány ti, kteří vykazují známky chudoby a vyloučení.

Uvažujeme-li o výběrovém šetření, musíme zároveň uvažovat o snížení rizika systematické výběrové chyby; toho můžeme docílit jednak kombinací různých přístupů (sebeidentifikace a TPI) a redukcí počtu těch, kteří odmítnou příslušnost k romské menšině (měřenou jakýmkoliv znakem) deklarovat. Ovšem i pouhá „motivace“ k takové deklaraci je eticky sporná a zdá se být i v rozporu s idejemi integrace. Vzhledem k tomu, že ale nemáme na výběr, je třeba položit maximální důraz na to, aby účel sběru ESD byl formulován vždy a pouze **s ohledem na zájmy cílové skupiny a v její prospěch** (výsledky analýzy těchto dat však tímto způsobem ovlivnit nejde; na místě je pak zvážit, do jaké míry budou výsledky veřejně přístupné). Vyžaduje to zároveň věnovat maximální **pozornost smysluplnosti dat, která chceme sbírat, tedy také validitě indikátorů**, které za těmito daty stojí.

Součástí zadání analýzy, jejíž závěry prezentujeme v tomto textu, je přímá **vazba na Metodiku pro sledování a vyhodnocování naplňování Strategie romské integrace do roku 2020**, jejíž součástí jsou navržené indikátory pro takové vyhodnocování, strukturované podle cílů a opatření formulovaných v SRI 2020. Je tedy na místě se krátce vyjádřit ke kvalitě indikátorů v ní navržených.

Slabinou Metodiky SRI 2020 je jednak slabá nebo zcela absentující vazba indikátorů na cíle a jednak pochybnost, zda lze vůbec navrženými opatřeními cílů dosáhnout. Z tohoto hlediska **nelze považovat indikátory za vhodně nastavené**. V takovém případě nemá opodstatnění snažit se je naplnit hodnotami, tedy sbírat za tímto účelem etnicky senzitivní data. Proces rozhodování o sběru etnicky senzitivních dat je tedy nezbytné zahájit **novou diskuzí o účelu sběru dat** a nastavením nových indikátorů, ať už ve vazbě na aktualizovanou SRI, nebo mimo ni.

4. Etické aspekty sběru etnicky senzitivních dat

Etickému aspektu sběru etnicky senzitivních dat překvapivě není v literatuře věnující se teoretickým otázkám a praxi sběru dat věnován velký prostor. Většina autorů, kteří se tématem zabývají, zmiňuje negativní historické reminiscence, které sběr etnických dat, nevyhnutelně spojený s určováním etnické příslušnosti, má od dob nacistické protizidovské politiky ve 30. a 40. letech 20. století. Holocaust židů a Romů je v tomto případě mementem. Jde v podstatě o téma zneužitelnosti takových údajů jednak ve smyslu jejich použití k jiným než deklarovaným účelům a dále ve smyslu jejich použití k účelům, které jdou proti zájmům dané etnické skupiny (nebo některých z nich).

I ti, kteří pokládají výše uvedené argumenty za neopodstatněné (srov. EC 2010a, OSF 2010), uznávají, že memento holocaustu je v oblasti sběru etnicky senzitivních dat stále živé: „Většina Evropy je nadále ovlivněna přístupy vytvořenými po druhé světové válce. Následkem válečných událostí poháněných rasovou a etnickou nenávisť vzrostly oprávněné obavy ze zneužití osobních údajů, zejména údajů o etnickém či rasovém původu. Jako odezva byly na evropské i mezinárodní úrovni vyvinuty standardy, které tvoří záruky proti nepatřičnému využívání osobních informací. Tyto standardy vyžadují, aby osobní údaje mohly být shromažďovány pouze se souhlasem jednotlivců a byly používány pouze jako agregované statistické údaje, na základě kterých nelze identifikovat konkrétní jednotlivce, a vlády musí mít vytvořeny mechanismy ke sledování dodržování těchto požadavků.“ (OSF 2010: 13-14)

Na druhou stranu, rizika spojená s procesem etnické diferenciaci společnosti zdaleka nelze redukovat na otázku zákonnosti postupů nebo technického zvládnutí administrace a uchovávání dat, což ilustruje řada autorů na praktických příkladech (srov. Kertzer, Arel 2001). Na data o etnických skupinách, byť by šlo pouze o počty jejich příslušníků (a ne o konkrétní osobní data), je třeba vždy nahlížet jako na možný nástroj politického či ideologického boje. Například Kertzer s Arel (2001) ukazují, jak mohou být údaje o jednotlivých etnických skupinách příčinou iniciace fatálních konfliktů (příklad Rwandy a Burundi). Dále zmiňují, jak zařazení určité etnické kategorie do národního cenzu může být interpretováno jako její legitimizace a zároveň jako delegitimizaci těch skupin, které do něj (záměrně či nezáměrně) zařazeny nejsou (příklad země bývalé Jugoslávie a Sovětského svazu). Naopak, odmítnutí rozlišovat etnické identity v rámci národního cenzu může souviset se snahou prosadit nacionalistické ideje o národní či etnické jednotě (příklad Izraele a používání jednotné kategorie „Žid“) anebo se snahou zabránit fragmentarizaci společnosti, vnímané jako i ohrožující (příklad Francie, která uznává (tj. různými nástroji prosazuje) ideu jediné veřejné identity, a to občanské (která je člověku dána a ten ji přijímá spolu s občanstvím).

Etická kategorizace společnosti není jako potenciálně diskriminační proces vnímána pouze obhájci republikánských hodnot, ale i z jiných pozic. Mnoho dalších aktérů odmítá sledování etnické příslušnosti jako ve svém důsledku vždy zvýznamňující rozdíly, když se tyto tendence zároveň inkluzivní, integrační či nediskriminační politika snaží zmírnit či eliminovat. Na úrovni intuitivního porozumění tak vzniká paradox, který tím, že k široké společnosti vysílá vnitřně ambivalentní poselství, s sebou nese i riziko nedůvěry a nelegitimity v tato poselství jako taková.

Tuto dimenzi etického pohledu na sběr ESD považujeme za **nejvýznamnější**, protože je neoddělitelně spojena s vývojem významu konceptů spojených se sběrem ESD samotných, obecně označovaných jako „**etnokulturní kolektivní identity**“. Detailněji se tomuto tématu věnujeme v samostatné příloze č. 1: „Národnost, rasa a etnicita v sociálních vědách“. Na tomto místě chceme představit to nejpodstatnější.

Každý ze zmíněných konceptů, jak argumentujeme ve zmíněné příloze, s sebou nese prvky dichotomie my vs. oni, morálního hlediska, prvky hierarchie, pod- a nadřazenosti, tedy hodnotící kategorizace a kulturní diferenciaci. Jsou založeny na symbolických hranicích a vyjádřeny dialektickým vztahem mezi podobností a odlišností. Každý je do jisté míry postaven na předpokladu biologické danosti, spřízněnosti nebo alespoň přirozenosti či přinejmenším neměnnosti.

To platí i pro etnicitu, která je v současnosti často interpretována jako **čistě kulturní koncept bez biologických konotací**, ale v běžném diskurzu bývá vnímána jako **modernější, ale hlavně politicky korektnější synonymum pro rasu** (Tonkin, McDonald, Chapman 2016: 97). Jako **kategorie vztahová** je etnicita „aspekt sociálního vztahu mezi osobami, které se pokládají za zásadně odlišné od členů ostatních skupin, jejichž existenci si uvědomují a s nimiž vstupují do kontaktu“ (Eriksen 2012: 37). Odlišnost zároveň musí mít punc **exotiky či cizosti**. Ačkoli je etnicita do značné míry spjata s kategorií třídy a třídní stratifikací, rozdíly mezi dělníky a střední třídou za etnické považovány nejsou a nebyly. Zajímavá je v této souvislosti etymologie slova etnicita, kdy jeho základ, slovo *ethnos*, pochází ze staré řečtiny a znamená barbar nebo pohan (Eriksen 2010).

Etnicita je systematická distinkce mezi insidery a outsidery (Eriksen 2010: 23). Odlišnost nebo jinakost „se stává mechanismem protikladného zobrazení vlastní sociální jsoucnosti, nikoliv empirickým popisem nějaké konkrétní populace“ (Commaroff, Commaroff 2016: 186) a je zasazována do asymetrického vztahu **my vs. oni**, přičemž ono kolektivní „my“ je v rámci tohoto vztahu potvrzováno a kolektivní „oni“ negováno (Ibid.). Vztah my vs. oni je v rámci konceptu etnicity univerzální, je tou nejzákladnější složkou (Eriksen 2016: 110-1). Z hlediska sociálních věd je tedy koncept etnicity vnímán jako **„systematická komunikace kulturních rozdílů mezi skupinami, jež se považují za rozdílné“** (Eriksen 2010: 68-9). Emická perspektiva odkazuje k pohledu členů v rámci skupiny, kdežto etická zas k pohledu jedinců mimo skupinu (Eriksen 2010: 36). Důležitým prvkem budování etnické identity (na obou stranách) je to, že „normy, přesvědčení a hodnoty jsou podporovány a prosazovány **skupinovým nátlakem**“ (Cohen 2016: 122-3).

Z toho důvodu je třeba nahlížet na etnicitu jako na **proměnnou**, protože „v každém sociokulturním prostředí se tato proměnná nachází ve stavu vzájemné závislosti s řadou dalších proměnných“ (Cohen 2016: 124). Etnicita totiž bývá **vyjadřována a zakoušena v různých sociálních a kulturních prostředích proměnlivě, především pak podle pozice ve struktuře mocenských vztahů** (Commaroff, Commaroff 2016: 181).

Zároveň má ale etnicita tendenci být považována za přirozenou a neměnnou konstantu. Jak uvádějí manželé Commaroffovi, „tam, kde se etnicita stává základem sociální klasifikace a statusových relací, **vzniká dojem, že individuální a skupinový úděl je determinován právě etnicitou, a nikoliv silami, jež ji samu generují**“ (Commaroff, Commaroff 2016: 189).

Census, který je považován za hlavní nástroj systematického shromažďování informací o populaci, je v této souvislosti považován spíše než za nástroj sběru informací o etnokulturních identitách za nástroj jejich tvorby. Bude to však do jisté míry platit pro jakákoliv statistická šetření, jejichž cílem je kategorizovat populaci podél (domnělých) etnických hranic.

Navíc, jak podotýká Appadurai, census také reaguje na potřeby státu a to, co bývá chápáno jako čistě technické logistické potřeby státu, jsou také zároveň potřeby diskursivní, jež jsou ovšem konstruované jako čistě statistické (Appadurai 1993: 320).

Úkolem censu je objektivní posuzování subjektivních identit, nicméně, spíše než objektivním posuzováním, je záležitostí politického vyjednávání etnokulturních identit (Kertzer, Arel 2001: 20). Census a jeho zacházení s kategoriemi etnokulturních identit jsou tedy inherentně konstruktivistické. Naopak, představa, že etnokulturní kategorie mohou být redukovány až na jejich objektivní jádro, je nazývána **statistickým realismem**. A jak podotýkají Kertzer s Arelem, tato představa je velmi blízká primordialistické perspektivě a je v současnosti v sociálních vědách považována za mylnou (Kertzer, Arel 2001: 19). Kalibová (2009) i Langhamrová s Fialou (2008) popisují metodiky v historii českých a československých censů, které například s romskou etnicitou zacházely jako s neměnnou konstantou, kterou je třeba odhalit a nejlépe donutit jedince za Romy považované, aby se k této konstantě/kategorii sami přihlásili.

V současnosti se takovému přístupu chceme vyhnout a do **metodiky konceptualizace etnicity v censech** a statistických šetřeních jako takových inkorporovat perspektivu subjektu, kterého se sběr dat týká. Jde o snahu **překročit dichotomickou interpretaci konceptu etnicity**, a to jednak v **rovině analytické** – rovinu badatele a jeho konstrukci etnicity a na druhé straně v **rovině nativní**, tedy rovině zkoumaných, kteří sami ve své žité sociální realitě koncept vytvářejí. Etnicita je standardně v censech zjišťována na základě **práva na sebeurčení** (Simon 2011, United Nations 2008). A jak uvádí Simon, převádění konstruktivistických přístupů k rase a etnicitě do statistických kategorií je značně problematické a je jednou z největších výzev současnosti (Simon 2011: 13). Etnicita je tak v censech tou **nejnestabilnější a nejnereliabilnější kategorií** (Simpson, Akinwale 2007).

Na druhou stranu, pokud jsou politiky, které se snaží vyrovnávat neopodstatněné rozdíly v příležitostech, přístupu ke zdrojům a ve výsledcích, formulovány a přijímány, těžko se bez ESD dat obejdu. V koncepční fázi jsou data potřebná pro nastavení adekvátních cílů a také pro legitimizaci opatření ve fázi implementace jsou data potřeba pro vyhodnocování naplňování cílů, které si stanovila (tvoří základ pro evaluaci efektů politik). Taková data jsou jádrem aktuálních požadavků na „evidence based policy“, tedy na objektivních faktech založené politiky, jíž se dovolává mj. také SRI 2020. Tento apel je přítomen také v Doporučení OSN 2008 (s. 139): „Identifikace etnicko-kulturních charakteristik populace roste na důležitosti v kontextu migrace, integrace a politik zaměřených na minoritní skupiny.“ Význam etnických dat je považován za „strategický“ pro boj proti diskriminaci (srov. EC 2010b).

Někteří experti dokonce zastávají názor, že odmítání sběru etnicky členěných dat a neochota vyhodnocovat politiky z důvodů „ochrany“ cílové skupiny může vést k pravému opaku a skupinu vystavit riziku. A to zvláště je-li evaluace redukována na procesní a pozornost tak bude zaměřena pouze na prezentaci (relativně dostupnějších a méně komplikovaných) procesních indikátorů, jako jsou vstupy a výstupy. „Data jsou potřebná nejen pro potřeby vyhodnocení nákladů a výstupů národních akčních plánů, ale také na úrovni výsledků, pomocí metodologicky spolehlivé evaluace. Prezentace k Romům vztažených nákladů a aktivit, bez vyhodnocení účelnosti, mohou být kontra-produktivní, protože mohou potenciálně provokovat rozšířenou neoblíbenost a protiromské stereotypy tím, že veřejnost může přenést vinu za neefektivnost politik z oficiálních (ve smyslu systému, institucí) na její romské recipienty“ (OSF 2010: 34).

Bohužel opakovaně naznačený problém s reliabilitou je v tomto kontextu ještě závažnější. Pokud chceme vyhodnocovat efekty těchto politik, potřebujeme nasbírat data realističtější, abychom mohli vyloučit, že k naměřenému posunu hodnot indikátorů nedošlo v důsledku chyby měření, ale v souvislosti s politicky či společensky vyvolanými změnami.

Riziko zneužití etnických dat je tedy přítomno v celém procesu jejich sběru, od konstrukce etnických kategorií, přes možnou manipulaci osob a nucení k deklaraci etnické identity v průběhu sběru, přes jejich uchování až po nakládání s výsledky etnicky senzitivních analýz. **Riziko je však přítomno i v rozhodnutí data nesbírat a neanalyzovat.** Odpověď na otázku, zda etnicky senzitivní data sbírat, případně v jaké podobě a nakolik detailně, tedy není jednoznačná a není na ni možné expertně odpovědět. Pro rozhodování jsou z etického hlediska nejdůležitější motivy, **účel** a jejich soulad s výzkumnými otázkami, které jsou zodpověditelné metodologicky korektním způsobem.

4.1 Specifika romské menšiny

Většina etnických skupin, kterým se věnují teoretici v oblasti sběru etnických dat, se od českých Romů liší tím, že má poměrně nedávnou migrační historii. Texty zahraničních autorů se Romům jako etnické skupině a jejím specifickým téměř nevěnují a lze říci, že vyjma České republiky, Slovenska, Maďarska, Bulharska a Rumunska, tedy vesměs zemí s největší romskou populací, stojí Romové spíše na okraji zájmu.

Otázce sběru dat zaměřeného specificky na romskou menšinu se komplexně věnuje Vera Messing (2014). Za hlavní problematické oblasti považuje následující tři: způsob identifikace romských respondentů; konstrukci výběrového souboru a konstrukci vypovídajících a srovnatelných indikátorů, které zároveň patří mezi oblasti, které jsou klíčové i pro naše zadání.

Podle Messing **nelze pro určení romské etnicity najít žádná objektivní kritéria.** Tento stav podle ní způsobuje jednak fakt, že romská menšina je jednak kulturně heterogenní a zároveň řadu distinktivních znaků pozbyla v rámci asimilace.

Romská menšina netvoří homogenní etnickou skupinu, ač je tak obvykle majoritou vnímána a ač ji tak konstruuje populační šetření. Naopak je velmi heterogenní a tvoří ji různé subskupiny a subetnika, která se liší používaným jazykem, tradicemi, historií i stupněm inkluze – a to vše v rámci jedné země. Rozdíly mezi romskými etnickými skupinami žijícími v různých státech jsou pak často propastné. Messing (2014) upozorňuje na to, že tyto romské (pod) skupiny často budují explicitní a robustní hranice samy mezi sebou. V ČR se můžeme setkat s rozlišováním moravských Romů, slovenských Romů, Sinti a olašských Romů (srov. Kašparová 2014). Je ovšem zároveň otázkou, nakolik jsou tyto rozdíly signifikantní z hlediska účelu daného šetření.

Přístup založený na sebeidentifikaci má podle Messing u romské menšiny relativně vyšší míru odmítnutých odpovědí (*non-response rate*) a nižší míru ochoty se vůbec dotazování účastnit (*reluctance error*) (Messing 2014: 814)³⁴. Zároveň je ale tento přístup jediný přípustný při zkoumání názorů, postojů a zkušeností těch, kteří se „**cítí být Romy**“, stejně jako jejich potřeb.

Přístup založený na externí askripci, je podle Messing **zatížen** tzv. „**etnicizací chudoby**“ (*ethnicization of poverty*) a také **nadhodnocováním fenotypických znaků** (barvy kůže). (Nejen) v případě Romů se do hodnocení externího subjektu tedy

---

³⁴ Je třeba podotknout, že není zřejmé, na základě jakých dat Vera Messing k tomuto tvrzení dospěla, a je na místě uvést pochybnost, zda taková data vůbec mohou existovat.

promítají jeho stereotypy a tazatelé častěji kategorizují respondenty jako Romy, pokud domácnost žije v extrémní chudobě nebo ve vyloučených lokalitách.³⁵

Zásadním limitem pro **konstrukci reprezentativního vzorku** romské populace je podle Messing to, že etnická data, která cenzus přináší, nepředstavují použitelný základ, od kterého by mohla být reprezentativita odvozena, jak tomu bývá obecně ve výběrových populačních šetřeních; o tomto problému jsme již referovali také. Za zvlášť problematickou v této souvislosti považuje územní distribuci a typ sídla, a to z důvodu, že nejenže jsou v cenzech počty Romů podhodnocené, ale je zde i zároveň podezření, že Romové v určitých regionech (marginalizovaných) či typech sídel (malých sídlech) odmítají zveřejnit svou identitu. Ekonomické potíže jsou v silném vztahu s vůlí či ochotou vyjádřit romskou identitu.

---

³⁵ Takové riziko je přítomno i v interpretaci zjištění vyplývajících z Analýzy sociálně vyloučených lokalit v ČR (Čada 2015), pokud bychom je zobecňovali na celou romskou menšinu.

Shrnutí a doporučení

Hlavním cílem této analýzy bylo posoudit vhodnost modelů sběru etnicky senzitivních dat obecně, a způsobů identifikace (romské) etnické příslušnosti zvláště, používaných v zahraničí pro potřeby ČR. Je třeba zdůraznit, že **na úrovni zemí EU (a pravděpodobně ani jinde v Evropě) nelze nalézt žádný převoditelný model sběru etnicky senzitivních dat, který by komplexně odpovídal potřebám ČR.**

To zároveň neznamená, že nelze nalézet inspirativní postupy sběru ESD, nebo že se na takový sběr má rezignovat. Přestože ani v zahraniční odborné literatuře není téma dilemat a limitů sběru ESD a jejich vlivu na metodologii šetření zaměřených na etnické skupiny podle našeho názoru analyzováno a představeno dostatečně podrobně a ilustrativně, lze vysledovat určitý trend. Podstatou tohoto trendu je jednak použití alternativních znaků etnické příslušnosti (nejen národnost, ale etnická identita), dále kombinace přístupů k identifikaci etnické příslušnosti (typicky sebeidentifikace a externí identifikace) a dále zvýšená pozornost k předpokládané územní distribuci statistické populace.

Zrekapitulujme nyní základní aspekty sběru ESD a jejich problematické prvky, které musíme vzít do úvahy, pokud o takovém sběru uvažujeme. Představíme je tentokrát v trochu jiném sledu, než jak jsou prezentována v textu, protože opouštíme obecnou úroveň a zaměřujeme se na logiku výstavby sběru ESD v přímé vazbě na důvody, proč o sběru ESD vůbec uvažujeme.

První věc je tedy věcný účel, za který chceme ESD sbírat. Ten se dá v případě ČR, ve vazbě na zásadní strategický dokument – Strategii romské integrace, označit jako **vyhodnocování změn v socioekonomickém postavení romské menšiny v ČR v čase**. Ve vazbě na etické otázky sběru ESD, které zároveň souvisí s aktuálními legislativními omezeními, je kontextem takového vyhodnocování **identifikace (ne)rovnosti** romské menšiny ve srovnání s dominantní populací ČR.

Akcent na měření (ne)rovnosti má přímý dopad na **konstrukci statistické populace**, kterou pro nás pracovně zastupuje označení „romská menšina“. O jakou menšinu, o menšinu v jakém smyslu ale jde? Principiálně (zjednodušeně) máme na výběr ze **tří základních možností**: a) buď jde o menšinu národnostní v souladu se zákonem o ochraně národnostních menšin, která je přímo vytvářena na základě sebedeclarace příslušnosti k národnostní menšině v rámci cenzu; nebo jde b) o menšinu jako skupinu osob sdílející specifický jazyk, kulturu, tradice, zvyky nebo které mají pocit sounáležitosti s kolektivní etnickou identitou; nebo nám jde c) o souhrn osob, které za etnickou menšinu považuje jejich okolí (na základě předpokládané (fakticky i domněle) odlišné kultury, jazyka, tradic, zvyků, ale i identity, případně fyziologických charakteristik, nejčastěji pak na základě jejich kombinace). Zdá se logické, a zahraniční literatura tento předpoklad potvrzuje, že pokud nám jde primárně o zachycení ne / rovnosti, pak je pro nás relevantní význam, který s sebou nese možnost c). Z hlediska přístupů k určování etnické příslušnosti osob je nejslibnější takto zkonstruovanou populaci zachytit pomocí externí identifikace. Použití takového přístupu je však v rozporu se současným trendem v oblasti ochrany lidských práv, svobod a ochrany osobních údajů, který staví do popředí nejen právo na sebeurčení, ale také jeho svobodnou volbu a deklaraci této volby. Eticky přijatelným kompromisem je pak **kombinace** sebeidentifikace a externí identifikace.

Kromě etických bariér a zákonných omezení však do sběru ESD intervenují jak metody, podmínky a limity plynoucí z **povahy statistických šetření** jako takových,

tak metody statistických analýz a **podmínek**, za kterých mají takové analýzy smysl a za kterých lze jejich **výsledky považovat za korektní**, spolehlivé, důvěryhodné. O jakémkoliv (výběrovém) statistickém šetření platí, že je odborně korektní pouze za předpokladu, pokud splňuje tři podmínky: podmínku reprezentativity, validity a reliability. Podmínka **reprezentativity** je splněna, pokud je šetření tzv. vyčerpávající, tzn. sebereme data o všech příslušnících populace, nebo pokud byl výběrový soubor sestaven tzv. **náhodným výběrem**. Abychom mohli provést náhodný výběr, musíme mít z čeho nebo jak vybrat. Pro běžná populační výběrová šetření se jako podklad pro takový výběr používají zpravidla informace získané z populačního šetření, kterým je **cenzus**. V případě romské menšiny (a obecně i jiných etnických menšin) přestává být cenzus zdrojem spolehlivých informací, a to zejména proto, že je zpochybněna jeho **validita** v tom smyslu, že pro zachycení etnicity nepoužívá vhodná proxy – zejména informaci o národnosti, nebo o původu.

Pokud však míry vlastností nějakých jevů neměříme validními znaky, nemůžeme získat validní výsledky. V případě cenzu to má další významný efekt, a to ten, že nemáme spolehlivý základ ani pro konstrukci reprezentativního výběrového vzorku (ten se konstruuje zpravidla za použití významných sociodemografických charakteristik, jako je pohlaví, věková kategorie, dosažené vzdělání, počet dětí apod.). V praxi se proto z cenzu pro konstrukci vzorku používají alespoň informace o **územní distribuci osob**, které deklarovaly alespoň nějaký znak, kterým měříme příslušnost k etnicitě – např. zvolily nějakou menšinovou národnost, jazyk apod. Tento postup je založen na předpokladu, že pokud lze na nějakém území nalézt relativně vyšší (nebo alespoň nějakou) koncentraci osob, které deklarovaly některý ze sledovaných znaků, budou se zde pravděpodobně nalézat i osoby, které tyto znaky nedeklarovaly, ale deklarovaly by je, pokud by měly větší důvěru, necítily by se stigmatizovány, nechtěly by být zneviditelněny apod.

Ovšem tímto způsobem vyřešíme (zdánlivě) pouze malou část našich metodologických problémů, protože vzápětí nastupují problémy spojené s metodologickými **limity přístupů založených na sebeidentifikaci i externí identifikaci**. Jak argumentujeme v kapitole jim věnované, oba dva jsou ze své podstaty zatíženy **nízkou reliabilitou**, což v praxi znamená, že tentýž člověk se může v jedné vlně šetření identifikovat jako příslušník určitého etnika, v jiné vlně však již ne. A podobně, externí arbitr může téhož člověka identifikovat jako příslušníka určitého etnika, pokud se však změní kontext, jeho osobní, nebo kontext, ve kterém se s danou osobou setkává znovu, podruhé ho jako takového identifikovat nemusí. Případně o tom nemusí být ve shodě s jiným arbitrem. **Rozdíly**, které v důsledku těchto změn naměříme, pak **nemusejí vznikat v důsledku změn zkoumaných jevů** (vlastností, jakými jsou např. položky socioekonomického statusu), ale pouze **v důsledku „chyb měření“** (tedy chyb nebo nespolehlivosti našich „měřících přístrojů“). Tato úskalí má každé běžné výběrové šetření, obvykle však máme k dispozici informace o struktuře statistické populace, se kterou můžeme naměřené hodnoty alespoň rámcově srovnávat, abychom posoudili, do jaké míry je náš výběrový vzorek poškozen **systematickou výběrovou chybou**, což znamená, že se nám do vzorku dostávají systematicky (častěji než by odpovídalo jejich podílu ve statistické populaci) nositelé typických sociodemografických charakteristik, jako jsou např. ženy, bezdětní, starší, vzdělanější, s vyššími příjmy apod. Pokud takovou možnost nemáme, nejsme schopni reprezentativitu našeho vzorku jakkoliv posuzovat. A to je obzvláště **citlivé a nebezpečné**, pokud chceme **vyhodnocovat dopady politických opatření**.

Toto považujeme za nejvýznamnější dilemata, se kterými je třeba se před samotným sběrem ESD zabývat a najít řešení, které, jak jsme se snažili popsat a vysvětlit, nikdy nebude absolutní, ale bude popsána **rizika** alespoň eliminovat a jejich

vlivy vědomě **kontrolovat**. Pouze za předpokladu korektní metodologie můžeme přicházet s výsledky přijatelnými pro obě strany, jak pro politické aktéry, tak příslušníky romské menšiny (ve všech myslitelných významech).

Přes všechny popsané nedostatky se jako jedinou možnou cestou jeví **národně specifické výběrové šetření**, jež by se řídilo metodologií (od konstrukce vzorku, přes způsob sběru dat po jejich interpretaci), která by se snažila cíleně překonat běžně popisované nedostatky. Musí jít o šetření založené na náhodném výběru, na základě základních informací o územní distribuci statistické populace, kterou v tuto chvíli nabízí pouze census. Co se týče přístupů k identifikaci příslušnosti k etnické menšině ve fázi sběru dat v terénu přichází do úvahy kombinace externí identifikace a sebeidentifikace, spolu s opatřeními na snížení míry odmítnutí a kontroly nad charakteristikami osob, které účast odmítají.

Zároveň je třeba si na co nejširší platformě (na úrovni odborné veřejnosti a významných aktérů, kteří se na poli integrační politiky pohybují) vyjasnit, **co vlastně o romské menšině chceme vědět a k čemu tyto informace potřebujeme a jak je využijeme**. Za tímto účelem je třeba navrhnout indikátory, které budou jednak vypovídající a zároveň bude možné je výše popsaným způsobem zjišťovat. Aby bylo možné doložit (ne)rovnost, musí to být takové indikátory, jejichž hodnoty známe za dominantní populaci a jsou z tohoto hlediska srovnatelné.

Literatura

- Anderson, Benedict. 2016. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of nationalism*. London, New York: Verso.
- Anthias, Floya. 1998. „Rethinking Social Divisions: Some Notes Towards a Theoretical Framework“, *The Sociological Review*, Vol. 46: 506-535.
- Anthias, Floya. 2001. „The Concept of ‘Social Division’ and Theorising Social Stratification; Looking at Ethnicity and Class“, *Sociology*, Vol. 35, No. 4: 835-854.
- Anthias, Floya. 2002. „Beyond feminism and multiculturalism: Locating difference and the politics of location“, *Women´s Studies International Forum*, Vol. 25, No. 3: 275-286.
- Appadurai, Arjun. 1993. „Number in the Colonial Imagination“ in Breckenridge, Carol, van der Veer, Peter (eds.). *Orientalism and the Postcolonial Predicament*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bahenský, František. 2010. *Etnicita v historické perspektivě. Prolegomena ke vzniku, vývoji a proměně etnické kolektivní identity*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Barša, Pavel, Strmiska, Maxmilián. 1999. *Národní stát a etnický konflikt: politologická perspektiva*. Brno: CDK.
- Barth, Frederik. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Billinger, Michael S. 2007a. „Another Look at Ethnicity as a Biological Concept. Moving Anthropology Beyond the Race Concept“, *Critique of Anthropology*, 2007, 27 (5): 5-35.
- Billinger, Michael S. 2007b. „Jiný pohled na etnicitu jako na biologický koncept: Posun antropologie za koncept rasy“, *Sociální studia*, 4/2007: 23-52.
- Boas, Franz. 2008. „The Methods of Ethnology (1920)“ in MacGee, R. Jon, Warms, Richard L. (eds.). 2008. *Anthropological Theory: An Introductory History*. Boston: McGraw Hill.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, Pierre. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum
- Breuilly, John. 1993. *Nationalism and the State. Second Edition*. Manchester, New York: Manchester University Press.
- Brown, Prince Jr. 2001. „Biology and the Social Construction of the „Race“ Concept“ in Ferrante, Joan, Brown Jr., Prince. (eds.). 2001. *The Social Construction of race and Ethnicity in the United States. Second Edition*. Upper Sadler River, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Brubaker, Roger. 2002. „Ethnicity without groups“, *Arch. europ. sociol.*, 2(2002), 163-189.

- Brubaker, Rogers, Loveman, Mara, Stamatov, Peter. 2004. "Ethnicity as Cognition", *Theory and Society*, 33: 31-64.
- Campbell, M. E., Troyer, L. 2007. "The Implications of Racial Misclassification by Observers", *American Sociological Review*, Vol. 72, No. 5 (Oct., 2007), pp. 750-765.
- Chopin, Isabelle, Farkas, Lilla, Germaine, Catharina. 2014. *Ethnic Origin and Disability Data Collection in Europe: Measuring Inequality – Combating Discrimination*. Brussels: OSF.
- Cohen, Abner. 2016. "Lekce z ethnicity" in Jakoubek, Marek (ed.). 2016. *Teorie ethnicity. Čítanka textů*. Praha: SLON.
- Commaroff, John, Commaroff, Jean. 1987. "Of Totemism and Ethnicity: Consciousness, Practice and the Signs of Inequality", *Ethnos*, January 1987: 301-323.
- Commaroff, John, Commaroff, Jean. 2016. "Etnicita, a.s." in Jakoubek, Marek (ed.). 2016. *Teorie ethnicity. Čítanka textů*. Praha: SLON.
- Čada, Karel (et al.). 2015. *Analýza sociálně vyloučených lokalit v ČR*. Praha: GAC.
- ČSÚ (Český statistický úřad). 2014. *Národnostní struktura obyvatel*. Praha: Český statistický úřad.
- EC (European Commission) 2010a. *Improving the tools for the social inclusion and non discrimination of Roma in the EU Report*. Luxembourg: European Union.
- EC (European Commission) 2010b. *Conference Report Monitoring and evaluation of Roma projects and Policies*. Brussels: European Union.
- Eisenstadt, Shmuel Noah, Giesen, Bernhard. 1995. "The construction of collective identity", *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie*, Vol. 36, No. 1, Threats and bluffs in East European transitions (1995), pp. 72-102.
- Epstein, Arnold Leonard. 2016. "Etnicita a identita" in Jakoubek, Marek (ed.). 2016. *Teorie ethnicity. Čítanka textů*. Praha: SLON.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2010. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives. Third Edition*. London: Pluto Press.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2012. *Etnicita a nacionalismus: Antropologické perspektivy*. Praha: SLON.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2016. "Epistemologický status konceptu ethnicity" in Jakoubek, Marek (ed.). 2016. *Teorie ethnicity. Čítanka textů*. Praha: SLON.
- Farkas, Lilla. 2017. *Data collection in the field of ethnicity*. Luxembourg: European Union.
- Fenton, Steve. 1999. *Ethnicity: Racism, Class and Culture*. London: Macmillan Press.
- Fenton, Steve. 2003. *Ethnicity*. Cambridge: Polity Press.

- Fonádová, Laura, Katrňák, Tomáš. 2019. „Etnická diferenciacie základných škol: príklad mesta Brna“, *Fórum sociálnej politiky*, Vol. 13, No. 3 (2019), s. 2-8.
- Foucault, Michel. 1999. *Dějiny sexuality*. Praha: Hermann & synové.
- FRA. 2017. Challenges facing civil society organisations working on human rights in the EU. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-challenges-facing-civil-society_en.pdf
- FRA. 2018. Working with Roma: Participation and empowerment of local communities. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-working-with-roma_en.pdf
- Gellner, Ernest. 2003. *Nacionalismus*. Brno: CDK
- Glazer, Nathan, Moynihan, Daniel P (eds.). 1975. *Theory and Experience: Edited with an Introduction by Nathan Glazer and Daniel P. Moynihan*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.
- Golash-Boza, Tanya. 2016. „A Critical Comprehensive Sociological Theory of Race and Racism“, *Sociology of Race and Ethnicity* 2016, Vol. 2(2) 129-141.
- Hirt, Tomáš. 2004. „Romská etnická komunita jako politický projekt: kritická reflexe“ in Jakoubek, Marek, Hirt, Tomáš. 2004. *Romové: kulturologické etudy (Etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Huxley, Julian S., Haddon, C. 1936. *We Europeans. A Survey of „Racial“ Problems*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books Limited.
- Ivanov, A., Kling, J., Kagin, J. 2012. *Integrated household surveys among Roma populations: one possible approach to sampling used in the UNDP World Bank-EC Regional Roma Survey 2011. Roma Inclusion Working Papers*. Bratislava: United Nations Development Programme.
- James, Paul. 2003. „Náměty pro teorii národa“ in Hroch, Miroslav (ed.). 2003. *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: SLON.
- Jenkins, Richard. 1997. *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London: SAGE Publications.
- Joppke, Ch. 2007. „Transformation of Immigrant Integration. Civic Integration and Antidiscrimination in the Netherland, France, and Germany“, *World Politics*, 59, pp. 243-73.
- Kalibová, Květa. 2009. „Demografické charakteristiky Romů ve vybraných zemích střední a východní Evropy“ in Jakoubek, Marek, Budilová Lenka (Eds.). 2009. *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: CDK.
- Kanovský, Martin. 2004. *Kultúrna a sociálna antropológia: Osobnosti a teórie*. Bratislava: Chronos.
- Kašparová, Irena. 2014. *Politika romství, romská politika*. Praha a Brno: SLON.

- Kertzer, David I., Arel, Dominique. 2001. *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitcher, Philip. 2003. *In Mendel's Mirror: Philosophical Reflections on Biology*. New York: Oxford University Press.
- Kolektiv autorů 1999. *Romové v České republice (1945-1998)*. Praha: Socioklub.
- Lal, Barbara Ballis. 1983. „Perspectives on ethnicity: old wine in new bottles“, *Ethnic and Racial Studies*, Volume 6, Number 2, April 1983: Pp. 154-183.
- Langhamrová, Jitka, Fiala, Tomáš. 2008. „Současná charakteristika romské populace a projekce jejího vývoje do roku 2050“ in Jakoubek, Marek, Budilová (eds.), Lenka. 2008. *Romové a cikáni neznámí i známí*. Voznice: Leda.
- Lévi-Strauss, Claude. 2001. *Totemismus dnes*. Praha: Dauphin.
- Linhart, Jiří, Petrušek, Miloslav, Vodáková, Alena, Maříková, Hana. 1996. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Magnello, Eileen, Van Loon, Borin. 2010. *Statistika*. Praha: Portál.
- Mareš, Petr, Rabušic, Ladislav, Soukup, Petr. 2015. *Analýza sociálněvědních data (nejen) v SPSS*. Brno: Masarykova univerzita.
- Mayhew, Robert J. 2014. *Malthus: The Life and Legacies of an Untimely Prophet*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Messing, Vera. 2014. „Methodological puzzles of surveying Roma/Gypsy populations“, *Ethnicities*, Volume 14(6), 811-829.
- Mills, Charles W. 1997. *The Racial Contract*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Montagu, Ashley. 1942. „The Genetical Theory of Race, and Anthropological Method“, *American Anthropologist, New Series*, Vol. 44, No. 3 (Jul. - Sep., 1942), pp. 369-375.
- Montagu, Ashley. 1962. „The Concept of Race“, *American Anthropologist, New Series*, Vol. 64, No. 5, Part 1 (Oct., 1962), pp. 919-928.
- Nobles, Melissa. 2001. „Racial categorization and censuses“ in Kertzer, David I., Arel, Dominique. 2001. *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Okamura, Jonathan Y. 2016. „Situační etnicita“ in Jakoubek, Marek (ed.). 2016. *Teorie etnicity. Čítanka textů*. Praha: SLON.
- OSF (Open Society Foundations). 2010. „No Data—No Progress. Data Collection in Countries Participating in the Decade of Roma Inclusion 2005–2015.“ [online] New York: Open Society Foundations. [cit. 30.4. 2019]. Dostupné z: <<https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/no-data-no-progress-20100628.pdf>>

- Paden, John. 1970. „Urban Pluralism, Integration and Adaptation of Communal Identity in Kano, Nigeria“ in Cohen, Ronald, Middleton, John (eds.). *From Tribe to Nation in Africa: Studies in Incorporation Processes*. Scranton, NJ: Chandler Publishing.
- Powell, J. A., Menendian, S. 2016. „The Problem of Othering: Towards Inclusiveness and Belonging“, *Othering & Belonging: Expanding The Circle of Human Concern*, Issue 1, 2016.
- Radhakrishnan, Rajagopalan. 1987. „Ethnic Identity and Post-Structuralist Differance“, *Cultural Critique*, No. 6, The Nature and Context of Minority Discourse (Spring 1987), pp. 199-220.
- Rex, John. 2002. „Race, Ethnicity and Class in Different Political and Intellectual Conjunctures“ in Fenton, Steve, Bradley, Harriet. 2002. *Ethnicity and Economy. 'Race and Class' Revisited*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rohrl, Vivian J. 2001. „The Anthropology of Race: A Study of Ways of Looking at Race“ in Ferrante, Joan, Brown Jr., Prince. (eds.). 2001. *The Social Construction of race and Ethnicity in the United States. iSeconf Edition*. Upper Sadler River, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Samore, William. 1951. „Statelessness as a Consequence of the Conflict of Nationality Laws“, *The American Journal of International Law*, Vol. 45, No. 3 (Jul., 1951), pp. 476-494.
- Scott, James. 1998. *Seeing Like a State*. New Haven: Yale University Press.
- Simon, Patrick. 2011. „Collecting ethnic statistics in Europe: a review“, *Ethnic and Racial Studies* 2011, Pp. 1-26.
- Simpson, Ludi, Akinwale, Bola. 2007. „Quantifying Stability and Change in Ethnic Group“, *Journal of Official Statistics*, Vol. 23, No. 2: Pp. 185-208.
- Skinner, David. 2006. „Racialized Futures: Biologism and the Changing Politics of Identity“, *Social Studies of Science*, 36/3 (June 2006): 459-488.
- Skinner, David. 2007. „Rasializované budoucnosti: Biologismus a měnící se politika identity“, *Sociální studia*, 4/2007: 53-80.
- Smith, Anthony D. 1991. *National Identity*. London: Penguin Books.
- Sowell, Thomas. 1994. *Race and Culture*. New York: Basic Books.
- Stigler, Stephen M. 1986. *The History of Statistics. The Measurement of Uncertainty before 1900*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Šamanová, Gabriela. 2005. „Národnost ve sčítání lidu v českých zemích“, *Naše společnost*, roč. 3, č. 1, s. 10-15.
- Šlesingerová, Eva, Hamar, Eleonóra, Szaló, Csaba. 2007. „Konceptualizace pojmů rasa a rasismus: Sociologický pohled“, *Sociální studia*, 4/2007: 7-22.

Tonkin, Elizabeth, McDonald, Maryon, Chapman, Malcolm. 1989. *History and Ethnicity*. London: Rotledge.

UNDP. 2002. *Avoding the Dependency Trap*. Bratislava: UNDP.

UNDP. 2007. Report of the Quantitative indicators for the Decade of Roma Inclusion progress monitoring Belgrade meeting. <https://www.rcc.int/romaintegration2020/romadecadefold//documents/3.%20Thematic%20workshops/03%20June%202008%20-%20Indicator%20Working%20Group/Quantitative%20indicators%20for%20the%20Decade%20of%20Roma%20Inclusion%20progress%20monitoring.pdf>

United Nations. 2008. *Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses. Revision 2*. New York: United Nations.

VOP (Veřejný ochránce práv) 2012. *Popis metody a výsledky výzkumu etnického složení žáků bývalých zvláštních škol v ČR v roce 2011/2012*. http://www.ochrance.cz/fileadmin/user_upload/DISKRIMINACE/Vyzkum/Vyzkum_skol_y-metoda.pdf

VOP (Veřejný ochránce práv) 2012. *Výzkum veřejného ochránce práv k otázce etnického složení žáků bývalých zvláštních škol*. http://www.ochrance.cz/fileadmin/user_upload/DISKRIMINACE/Vyzkum/Vyzkum_skol_y-zprava.pdf

Wimmer, Andreas, Schiller, Nina Glick. 2002. „Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences“, *Global Networks*, 2, 4 (2002): 301-334.

Yancey, William L., Ericksen, Eugene P., Juliani, Richard N. 2016. „Jak se rodí etnicita: revize a reformulace“ in Jakoubek, Marek (ed.). 2016. *Teorie etnicity. Čítanka textů*. Praha: SLON.

Přílohy

Národnost, rasa a etnicita v sociálních vědách

Matouš Jelínek

Diskuse o původu konceptů – primordialismus vs. instrumentalismus, esencialismus vs. sociální konstruktivismus

Hovoříme-li v textu o etnicitě, rase či národnosti, nahlížíme na ně jako na **koncepty**. Tím máme na mysli, že se nejedná o striktně definované pojmy, ale o celé soubory významů, jejichž vysvětlení a obecně porozumění se měnily v čase. Při studiu konceptů je vždy důležité znát jejich genezi a okolnosti vzniku, abychom si mohli uvědomit, že je vznik konceptu **plodem změny uvažování** nad organizací lidské kultury či sociální struktury. Takový nový rámec přemýšlení má pak tendenci **reinterpretovat sociální uspořádání i jeho dějiny**.

V případě konceptů etnicity, rasy a národnosti, je takovou důležitou změnou v interpretaci světa osvícenství a s ním spojený nástup modernity v průběhu 17. a 18. století. Všechny tři zmiňované koncepty jsou koncepty moderními, tedy **produkty modernity**. Modernita přinesla potřebu nového druhu organizování lidí, a tak i novou koncepci sociální konstrukce identit. Právě v této době **vznikají ideje národa a rasy (a o něco později i etnicity)**.

Tyto pojmy odkazují k do té doby neznámému typu organizace lidských společností. Jejich společným základem je **představa o společné kultuře a společném původu všech jejích členů**. Je ale zřejmé, že mají-li mít všichni členové určité kolektivity společný původ, musí sahát hluboko do historie. Spolu se vznikem těchto konceptů se tedy objevila i otázka diskutovaná především v souvislosti s existencí konceptu národa, zda tu národy byly ještě předtím, než se o nich začalo hovořit jako o národech v moderním slova smyslu. Jak podotýká Eriksen (2010), aby byl jednotící princip národa funkční, musí jedince přesahovat a odkazovat ke společné kultuře, historii a mytickému předku. Je tedy v povaze nacionalismu vnímat národ jako entitu, která zde byla odpradávná, dalece nás přesahuje a bude tu ještě dlouho po nás. Diskuse o tom, do jaké míry je tento předpoklad relevantní, je známá jako spor mezi **primordialisty a instrumentalisty**. Stručně řečeno, se tento spor vede o to, zda národ jako jednotící prvek existoval odpradávná, i když se tak přímo nenazýval (Bahenský 2010; Fenton 1999, 2003).

Primordialisté tvrdí, že příslušnost k národu, rase či etnicitě je věcí lidské přirozenosti, která se projevuje už v raných stádiích jedincovy socializace (Fenton 1999: 102). Kulturní návyky jedince jsou tak podle tohoto přístupu natolik přirozené či utvářené od batolecího věku, že **znesnadňují ne-li znemožňují jedincovu integraci do odlišného kulturního kontextu**. Primordialismus zkrátka tvrdí, že jedince jedné kolektivity cosi spojuje a mají něco inherentně společného, právě díky příslušnosti ke stejné (národní, etnické, rasové...) kolektivitě.

S pojmem primordialismu se pak přímo pojí jiný koncept podobného významu, kterým je **esencialita**. Esencialita se projevuje tak, že je nějaká společensky připsovaná charakteristika interpretována jako **produkt přírody či přirozenosti**. Může to být předpoklad, že Romové jsou od přírody nadaní hudebníci, ženy jsou přirozeně mateřské nebo že Češi mají zlaté ručičky. Připisování těchto charakteristik přirozenosti či přírodě je v sociálních vědách označováno jako esencialistické a obecně v současnosti považováno za nekorektní. Na druhou stranu, takovéto esenciální pojetí

kultury či etnicity je v řadě jiných vědních oborů vnímáno jako legitimní. Jak upozorňuje Irena Kašparová, to se týká i značné části romistické literatury: „Promyšlení výše uvedených romských skupin v romistické literatuře vychází ponejvíc z tzv. biologického či esenciálního pojetí etnicity Romů. Staví na známých faktech společného původu v Indii, odvozeného od lingvistické, kulturní a fyzikálně-antropologické evidence. Esenciální pojetí etnicity Romů v romistické literatuře vychází z předpokladu jejich společného biologického základu, vlastněného kdysi dávno v bájně pravlasti a pozapomenutého během dlouhého putování. Předpokládá existenci primordiální kultury, která byla časem zapomenuta, nebo naopak konzervována, a kterou je nyní třeba obnovit“ (Kašparová 2014: 35). Je zřejmé, že **primordiální přístup je a priori esencialistický**, když přisuzuje společné národní či etnické charakteristiky přírodě a přirozenosti.

Současný kánon sociálních věd primordialistické a esencialistické přístupy téměř bezvýhradně odmítá a kloní se k **instrumentálnímu přístupu**, častěji označovanému jako **sociální konstruktivismus**. Konstruktivismus považuje národ, etnicitu či rasu za koncepty, které přinesla moderní doba a specifické dobové podmínky (Bahenský 2010). Jak dále ještě uvidíme, různí teoretici vysvětlují důvody vzniku konceptů rasy, národa a etnicity různě. Někteří kladou větší důraz na politicko-ekonomické důvody, jiní na kulturní či spíše symbolické, ale všechny tyto teoretiky spojuje předpoklad, že národ, etnicita či rasa nejsou přirozenými entitami, které zde jsou odpradáвна, ale naopak, vznikly, respektive **byly zkonstruovány na základě specifických historických podmínek a společenských vlivů, jejich významy jsou společensky vyjednávané**, nelze je jednoduše odvodit a jejich vazba na objektivní znaky je iluzorní.

Idea, že kulturní a sociální koncepty jsou sociálně konstruované, bývá často mylně interpretována tak, že jejich projevy nejsou skutečné. Konstruktivismus však pouze poukazuje na fakt, že **nejrůznější sociální a kulturní koncepty mají svůj původ ve specifických kulturních a historických souvislostech** a že pro důkladné porozumění jejich podstatě se vyplatí tyto souvislosti a jejich původ znát. Z toho také vyplývá, že není efektivní považovat tyto koncepty za dané a uzavřené nadkulturní entity, ale za produkty člověka, respektive společnosti a jejích institucí.

Národ, nacionalismus a národnost

Ernest Gellner (2003) uvádí, že idea existence národa přichází na přelomu 17. a 18. století spolu s industrializací, která významně mění sociální organizaci společnosti. Do té doby převažovala společnost typu zemědělského, založená na tradičních lokálních vazbách. Industrializace tyto vazby zpřetrhala a spolu s novým pracovním uspořádáním zrušila do té doby legitimní sociální rozdíly založené na dědičnosti sociálních rolí (Barša, Strmiska 1999: 20). Industrializace a zavádění kapitalistických výrobních vztahů pak přinesly potřebu sjednocení trhu, a tak i potřebu centralizace (státní) moci, což jsou podle Barši se Strmiskem hlavní předpoklady **vzniku národní identity** (Ibid.).

Národní identita mimo odpovědi na tyto potřeby přinesla také nový jednotící prvek společnosti. Dosáhla tak propojení nově se formujících kolektivit, tedy skupin lidí, které se mohly vztahovat k určitému centrálnímu bodu, jímž se stal národ. **Národ** podle Benedicta Andersona je **pomyslné politické společenství**. Pomyslné je proto, že existuje v představách jedinců jako ohraničené a jeho členové sice nikdy nepotkají všechny ostatní členy, ale přesto je vnímají jako jeden celek, jedno společenství. Aby přenos idejí a myšlenek, včetně myšlenky sdílené národní identity, fungoval efektivně, je nutné, aby se všichni členové kolektivity (národa) spolu domluvili. Z toho důvodu má pro rozvoj národní identity zásadní roli společný jazyk, a především pak jeho tištěná forma, protože zajišťuje efektivní přenos idejí a myšlenek (Anderson 2016).

Národ představuje jednotící ideu, která poutá všechny jedince z populace k sobě a vytváří pocit sdílené komunity. Jak uvádí Paul James, „národ je abstraktní komunita,

kteřá je možná pouze v rámci sociálního útvaru, který se konstituuje skrze postupné převládnutí vztahů majících odosobněný charakter“ (James in Hroch 2003: 392). **Idea národa** tedy **vytváří** na jedné straně **pocit společenství, komunity**, kde všichni sdílejí určitý kulturní základ, ale na straně druhé **přináší odosobněné vztahy**, protože vztahy už nejsou založeny na osobních vazbách, ale na společném vztahu k obrovskému množství spoluobčanů, jež jedinec nikdy nepotkal. Je to jeden z paradoxů tohoto konceptu, protože pojem komunity je obvykle ztotožňován s menšími kolektivitami, kde existují osobní vazby mezi všemi jejími členy.

Tento paradox je v rámci konceptu národa překonán především pomocí dvou faktorů. Tím prvním je, že **koncept národa vyvolává ve svých členech silné emocionální konotace** a vazby (Smith 1991). Příslušníci národa cítí národní hrdost, bojují za svou vlast, drží palce svým reprezentantům a národní výhra je výhrou každého jeho člena. Druhým faktorem je pak **změna ve vnímání času**, kterou koncept národa přinesl. Jak píše Anderson, středověký čas nebyl vnímán v rámci logické posloupnosti, ale spíše v souvislosti s Bohem a jeho činy (Anderson 2016). Čas byl vnímán jako prázdná homogenní entita, jíž je třeba naplnit. To se s moderním věkem změnilo a lidé začali čas vnímat lineárně skrze národ, jež jedince přesahuje, byl tu před ním a bude i po něm a postupuje a vyvíjí se od minulosti směrem k budoucnosti (Ibid.). Každý jedinec je tak skrze národ spojen s minulostí (rodný kraj, mýtičtí předci, tradice, jazyk), přítomností (příslušnost k národu uděluje každému jeho členu rovnocenný status, a tak může usilovat o štěstí v přítomnosti) a budoucností (příslušnost k ideologickému společenství hledajícím spásu) (ibid.).

Především spojení s minulostí je pak velmi silné, jak jsme mohli vidět již v diskusi mezi primordialisty a instrumentalisty. **Koncepty jako národ, etnicita či rasa svůj mobilizační potenciál využívají naplno, jsou-li svými příslušníky vnímány jako odvčké, univerzální a vše-přesahující.** To znamená, že idea sociální konstrukce je v nacionalistickém smýšlení zcela odmítána. Eisenstadt s Giesenem v této souvislosti zmiňují, že kolektivní identita může efektivně plnit svou funkci pouze pokud sociální procesy, jež stojí za jejím zkonstruováním, zůstanou latentní (Eisenstadt, Giesen 1995: 73). Jedině tak je dosaženo plné emocionální identifikace s národní kolektivitou.

Z tohoto výkladu o spojení se všemi členy národní kolektivity pomocí časovosti a emocionalit vyplývá, že příslušníci národa sdílejí široký společný základ. Jak uvádějí Barša se Strmiskem, „pro kapitalistické industriální země s centralizovaným státem je **kulturně-skupinová homogenita** funkcionální nutností“ (Barša, Strmiska 1999: 24). Koncept národa může jako jednotící princip fungovat nejefektivněji, když jsou si jeho členové co nejvíce podobní – nebo se tak aspoň interpretují.

Na tuto představu pak navazuje **nacionalismus**. Nacionalismus je definován jako **forma politiky**, která „z kulturní podobnosti činí fundamentální sociální pouto“ (Gellner 2003: 17). Ve svém boji o politickou moc se pak opírá o etnokulturní identity, jimiž jsou myšleny právě koncepty jako národnost, rasa či etnicita (Breuilly 1993; Barša, Strmiska 1999). Zároveň, jak již bylo řečeno, nacionalismus sám sebe nechápe jako politickou formu, nýbrž jako přirozený pohled na svět postavený na ideji primordiálního původu a vazeb národů. Wimmer se Schillerem takový přístup označují jako **metodologický nacionalismus**, tedy předpoklad, že národ a stát jsou přirozenou sociální a politickou formou moderního světa (Wimmer, Schiller 2002). Proto, jak upozorňuje Benedict Anderson, je třeba nacionalismus chápat a analyzovat nikoli v souvislosti s vědomě zastávanými politickými ideologiemi, ale v souvislosti s kulturními systémy, jež mu předcházely a z nichž vznikl (Anderson 2016).

Hovoříme-li tedy o nacionalismu jako formě politiky, máme na mysli to, že stejně jako koncept národa **není sám o sobě hodnotově neutrální**. Nacionalismus je přístupem, který **nabízí specifický náhled na sociální uspořádání** a toto uspořádání sám formuje tím, že vytváří etnokulturní kategorie a identity jako národnost, rasa či

eticita. Tím, jak jsou etnokulturní identity formovány, se zabývali Eisenstadt s Giesenem, kteří identifikovali sedm základních atributů kolektivních identit. Podle nich (1) nejsou kolektivní identity přirozeně vytvářeny, nýbrž sociálně konstruovány a (2) jsou produkovány sociálním vytvářením hranic, které (3) předpokládá symbolické kódy rozlišování. Toto konstruování hranic ovšem není čistě symbolické, ale (4) souvisí i se sociální diferenciací a alokací prostředků, a to (5) na základě tzv. kódů prvobytnosti (příbuzenství, pohlaví apod.) a (6) občanství (znalost interních pravidel kolektivity) a (7) kódu, který spojuje hranici mezi námi a ostatními s posvátnými důvody (Eisenstadt, Giesen 1995). Zjednodušeně řečeno, důležitým **rysem etnokulturních identit**, ať už hovoříme o národnosti, rase či etnicitě, je **dichotomie my vs. oni**.

Vznik ideje národa a nacionalismu totiž přinesl nové a specifické vnímání vztahu **my vs. oni**, které je základem dnešního vnímání etnických a národnostních identit. Pokud existuje „my“, musí existovat i jednotliví prvek, tedy něco, co „nás“ spojuje a odlišuje od těch ostatních, těch „druhých“. V předmoderních dobách tímto jednotlivým prvkem bylo především náboženství – křesťané vs. židé vs. muslimové či katolíci vs. evangelíci. S příchodem moderní éry, jak už bylo zmíněno, se novým jednotlivým prvkem stala idea národa a národní příslušnosti. Ona změna, která se udála ve vnímání vztahu my vs. oni, se pojí s tím, že se toto rozlišování **systematizovalo**. Norský antropolog Thomas Hylland Eriksen (2010: 23) hovoří v souvislosti s etnicitou o „systematickém rozlišování mezi insidery a outsidersy“, což lze aplikovat i na koncepty národnosti a rasy.

Jak uvádí Ernest Gellner (2003), inherentní charakteristikou nacionalismu je to, že **vymezuje hranice jednotek**. A zároveň „předpokládá, že daná jednotka má institucionální vedení („stát“) a její hlavní starostí je, aby měla v tomto institucionálním mocenském centru obsazovali členové „národní“ kultury, tj. kultury, která jednotku definuje“ (Gellner 2003: 19), což navazuje na výše zmíněnou zásadu kulturní homogenity národní kolektivity. Právě toto systematické rozlišování dichotomie my vs. oni a **vymezení hranic** mezi námi a jimi je základní premisou nacionalismu, jež je vtisknuto do konceptů jako národ, etnicita či rasa.

Je důležité zdůraznit, že **v nacionalistickém pojetí je etnokulturní identita národa** svou důležitostí **nadřazena ostatním identitám jako rasa a etnicita**. V tomto pojetí je etnikum ve smyslu kmenového společenství předchůdcem moderních národů (Barša, Strmiska 1999; Smith 1991). V takovém kmenovém společenství je jedinec podřízen kolektivu a přejímá jeho charakteristiky, kdežto příslušnost k liberálnímu národnímu státu jedince osvobozuje, protože není založena na nevědomých primordiálních vazbách, ale na vazbách vědomých, občanských (Barša, Strmiska 1999: 64). Činy příslušníků moderního národa jsou tak interpretovány jako individuální, kdežto činy příslušníků etnik, jež ještě nepřekonali kmenové stádium, jsou vnímány esenciálně skupinově (Barša, Strmiska 1999: 66). Nacionalismus tak určuje normu jednání a svůj náhled na sociální realitu považuje za „normální“, přičemž jednání příslušníků jiných kolektivit rámuje odlišností.

Nelze ovšem pominout, že **nacionalismus sám není monolitickým přístupem** a i v jeho rámci existují odlišné přístupy a pohledy na sociální uspořádání. Ty se nejvýrazněji projevují v otázce národnosti. Barša se Strmiskem (1999) identifikují dva základní přístupy k národu a národnosti – východní a západní. Začneme tím druhým, který se dále dělí na **francouzskou a německou národní ideologii**, mezi nimiž probíhal v 18. století spor. Barša se Strmiskem rozdíl mezi těmito dvěma ideologiemi charakterizují tak, že „zatímco pro Němce je typická *etnokulturní* forma národní příslušnosti, pro Francouze je to forma *politická*. Národní loajalita Němců je dána krví a jazykem, loajalita Francouzů se opírá o víru v republikánské ideály. (...) Na rozdíl od německého *organického společenství* je francouzská republika *mechanickou asociací* nezávislých individuí. Němec je Němcem svou podstatou a jen díky tomu je člověkem. Pro Francouze je naopak národ sice fakticky nutným, ale v principu nepodstatným rámcem emancipace lidského individua“ (Barša, Strmiska 1999: 27). Zjednodušeně

řečeno, esence německé představy o národě leží v představě o výlučnosti německého národa, který je tak zcela jinou kategorií než národy ostatní, kdežto francouzská představa o národě tkví v její univerzalitě, protože se v ní odráží lidstvo samo (Ibid.).

Rozdíl mezi **východním a západním přístupem** k národnosti je v zásadě podobný jako mezi francouzským a německým modelem. Západní přístup k národnosti bývá také označován jako **občanský model**, což odkazuje na to, že příslušnost k určitému národu se jednoduše nabývá spolu s občanstvím. Národ postavený na občanství je tak vnímán jako specifická kulturní komunita, jejímž pojícím prvkem jsou zákony a instituce (Barša, Strmiska 1999: 32). Východní **model** národnosti bývá zas označován jako **etnický** a je jakýmsi úzkým společenstvím těch jedinců, kteří se do určitého národa narodili (jak ostatně v češtině napovídá i sémantická blízkost obou pojmů). Východní model národa je postaven na ideji pokrevního spříznění a národnost tak nelze získat (například občanstvím) nebo jen velmi těžko.

V obecném diskursu České republiky převládá etnický východní model národa. Na druhou stranu to ale neznamená, že by byl pohled na to, co je národnost a jak se určuje, vždy stejný. Obecně lze říci, že národnost je ze všech probíraných konceptů ten nejméně problematický. Například Velký sociologický slovník definuje **národnost** velmi prostě jako „**příslušnost k určitému národu**“ (Linhart (et al.) 1996) a i při podrobnější rešerši sociologické literatury se nezdá, že by tuto jednoduchou definici někdo rozporoval. Příslušnost k národu byla od 19. století určována a stvrzována především censem, který tak měl významný podíl na formování námi diskutovaných kategorií národnosti, rasy a etnicity.

Formování identit a populační census

Jak jsme uvedli výše, centralizace moci v podobě národních států přinesla významnou změnu ve způsobu organizace svých příslušníků. Moderní státy nechtějí plýtvat potenciálem lidu a chtějí o něm mít co nejlepší přehled. Michel Foucault popisuje, že v této době se z nepřehledné masy monarchových poddaných stává **populace**, o jejíž blaho se starají nejrůznější státní instituce (Foucault 1999). Lid totiž v této době začíná být chápán jako cenný a využitelný zdroj daného státu. Vzniká tak potřeba co nejlepšího přehledu o populaci. Již nejde o anonymní masu poddaných. Stávají se z nich občané se svými právy a povinnostmi, kteří musejí být identifikovatelní (jsou například zaváděna příjmení). Dobrý přehled o populaci pak umožňuje efektivnější využití ekonomického (výběr daní), hospodářského a vojenského potenciálu (Kertzer, Arel 2001).

Centralizace se stává **klíčovou potřebou**. Pro zvládnutí velkého množství informací jsou zakládány nejrůznější instituce, které shromažďují informace o populaci. V této době John Graunt přichází s ideou studia statistických zákonitostí v populaci a je dnes považován za zakladatele demografie.³⁶ Snahy o systematický popis kvantifikovatelných zákonitostí lidské populace podnítila také malthusiánská teorie o exponenciálním růstu lidské populace oproti matematickému růstu potravinových zdrojů (Mayhew 2014). V této teorii se snoubí tehdejší obava z neznalosti populačních charakteristik s ideou zodpovědnosti státu za své občany a snahou o ekonomickou udržitelnost. Demografie tak vznikala jako numerické studium chudoby (Magnello, Van Loon 2010), protože zmapování masy chudých občanů vzhledem k tomu, že tvořila drtivou většinu, bylo klíčem k poznání populace. Faktem tedy je, že hlavním cílem a největším problémem tehdejších i dnešních snah o popis populace, byla a je snaha o zachycení obyvatel na dně sociální hierarchie (srov. Appadurai 1993).

---

³⁶ Je třeba podotknout, že vznik demografie jako populační vědy (stejně jako statistiky (Stigler 1986)) je obecně datován do poloviny 19. století. Graunt byl ale jedním z prvních vědců, kteří aplikovali statistické metody na společenské jevy.

Hlavním **nástrojem systematického shromažďování informací o populaci se tak stává census**, tedy pravidelné sčítání obyvatel. Census je nejen jedním z produktů modernity, respektive moderního státu, ale má i přímou souvislost se vznikem konceptů rasy, etnicity a národnosti. Jedním ze způsobů, jak vytvořit z anonymní masy lidu populaci, je totiž rozdělování jedinců do různých kategorií. Kertzer s Arelem hovoří v této souvislosti o **kategorizaci populace a ustavování hranic mezi jednotlivými kategoriemi**, jež bylo dílem státní byrokracie (Kertzer, Arel 2001: 2). Sociální a kulturní variabilita společnosti tak nutně musela být velmi **zjednodušená na zvládnutelné množství předem definovaných kategorií**, do nichž byly občané rozdělováni (Ibid.)

Podstatné jsou především dvě charakteristiky tohoto třídění prováděného státním byrokratickým aparátem a s oběma se ještě potkáme během pozdějšího výkladu. Za prvé, **každý jedinec musí někam přináležet**. V zásadě nelze nemít původ, náboženství či národnost. Státní byrokratický aparát má obvykle problémy s jedinci, kteří se nacházejí mezi kategoriemi, ale to, že by nenáleželi do žádné z kategorií, je nepředstavitelné – a to nejen z hlediska státního aparátu, ale především moderního myšlení. Během 20. století jsme dokázali strávit ideu, že jsou jedinci, kteří nepřináleží k žádné církvi (ale i tak mají svou kategorii nevěřící či bez vyznání), pravděpodobně si dovedeme představit, že jedinec nemá žádné občanství³⁷ (i tak bychom mu ale nejspíš přisuzovali určitou národnost), ale s ideou, že jedinec nemá žádný etnický (či rasový) původ, se asi budeme sžívat jen velmi těžko. A za druhé, **je možné patřit do více kategorií** než jedné a výsledkem mohou být kombinace dříve nemyslitelné. Navíc, i v rámci jedné kategorie je možné patřit do více subkategorií, takže je možné mít více občanství či kombinovaný etnický původ. To mimo jiné umožňuje i snáze oddělovat původ od náboženství a, například, etnický žid se nemusí nutně hlásit k judaismu, což bylo opět dříve jen těžko myslitelné.

Spojíme-li Eriksenův popis systematizace s Kertzerovým a Arelovým popisem kategorizace, dojdeme k tomu, že státní byrokratický aparát (nejen) formou censu provádí **systematickou kategorizaci**. A tak, jak ukazuje Arjun Appadurai na příkladu censů v koloniální Indii, **census**, spíše než aby byl pasivním nástrojem sběru dat, **vytváří** pomocí své praktické logiky a formy **nové kategorie – identity** (Appadurai 1993). Přesněji řečeno, často posouvá jejich význam, což lze vidět na příkladu změny metodik určování národnosti či etnické příslušnosti v historii censů (Kalibová in Jakoubek, Budilová 2009; Šamanová 2005; a další).

Tímto vytvářením kategorií tak census a státní administrativa obecně vytvářejí specifické vidění sociální reality. Kategorie připisované jedincům v rámci censu totiž zahrnují konceptualizaci, která spočívá ve sdílení kolektivní identity s množstvím dalších lidí (Kertzer, Arel 2001: 6-7). James Scott to charakterizuje tak, že budovatelé moderních států pouze nepozorovali a nemapovali, ale tvarovali lidi a krajinu tak, aby odpovídala jimi definovaným kategoriím, a hovoří v této souvislosti o sérii typifikací (Scott 1998). **Rasa, etnicita a národ jsou** pak právě takovými **typifikacemi**.

Z toho je zřejmé, že v případě censu jde o **oboustranný proces**. Census konstruuje kategorie, kterými se snaží zachytit měnící se sociální realitu společnosti, čímž zároveň tuto sociální realitu konstruuje a formuje. Jinými slovy census se snaží vytvářet nové kategorie, aby popsal sociální realitu, a tyto nové kategorie zároveň sociální realitu ovlivňují. Navíc, jak podotýká Appadurai, census také reaguje na potřeby státu a to, co bývá chápáno jako čistě technické logistické potřeby státu, jsou také zároveň potřeby diskursivní, jež jsou ovšem konstruované jako čistě statistické

---

³⁷ Toto není pouze teoretický příklad, jak ukazují odlišné přístupy k určování občanství a národnosti na základě principů *jus soli* (právo místa – občanství určeno dle místa narození) a *jus sanguinis* (právo krve – dítě nabývá občanství toho státu, jehož občané jsou rodiče) a případy jedinců, narozených na lodi v mezinárodních vodách či na palubě letadla (srov. Samore 1951).

(Appadurai 1993: 320). Census a jeho zacházení s kategoriemi etnokulturních identit jsou tedy inherentně konstruktivistické. Naopak, představa, že etnokulturní kategorie mohou být redukovány až na jejich objektivní jádro, je nazývána **statistickým realismem**. A jak podotýkají Kertzer s Arel, tato představa je velmi blízká primordialistické perspektivě a je v současnosti v sociálních vědách považována za mylnou (Kertzer, Arel 2001: 19). Jinými slovy, **úkolem censu je objektivní posuzování subjektivních identit, nicméně, spíše než objektivním posuzováním, je záležitostí politického vyjednávání entokulturních identit** (Kertzer, Arel 2001: 20).

To lze ilustrovat na **historickém vývoji určování národnosti v censu**. Mezinárodní statistický kongres v Bruselu v roce 1853 doporučoval určení národnosti na základě obcovacího jazyka, později pak na základě jazyka mateřského (Šamanová 2005). Rozdíl ve výsledku obou metodik byl samozřejmě značný a diskuse nad těmito metodikami měla významné politické konotace. V prvním československém sčítání v roce 1921 byla národnost definována jako „kmenová příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem byl zpravidla mateřský jazyk“ (ČSÚ 2014: 1), ale s konečnou platností byla určena na základě svobodného přihlášení sčítané osoby (Ibid.). Odkaz na kmenovou příslušnost ukazuje na primordiální přístup k otázce národnosti, což naznačuje i sčítání z let 1950 a 1961, ve kterých byla národnost definována jako „příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaná osoba *vnitřně spjata* a k němuž se hlásí“ (Ibid; kurzíva užita autory). V censech po roce 2000 pak dokonce bylo přípustné uvést více národností.

Z našeho výkladu tedy vyplývá, že **census sám je od svých počátků nástrojem konstruktivistického zacházení s kategoriemi jako etnicita, rasa či národnost**. Vycházíme-li tedy z předpokladu, že jsou tyto kategorie konstruované společností a jejími specifickými kulturními a historickými souvislostmi, lze pochopit různé konceptualizace etnických a národnostních v censech různých zemí. Nástup modernity tedy přinesl nejen důležitý přelom ve vnímání subjektivních a objektivních identit, ale zároveň nástroj, jak je zachytit a popsat, tedy census. **Změna v systému myšlení, systematické rozlišování vztahu my vs. oni, systematické kategorizování populace a mnohost kategorií identit, jsou kořeny či přímými předchůdci dnešních konceptů a problémů s nimi spojenými**.

Rasa

V předchozí části textu jsme se věnovali konceptům národa a národnosti, které jsou z perspektivy moderního nacionalismu nadřazené pojmům rasa a etnicita. Pakliže koncepty národa a národnosti odkazují ke spřízněnosti především kulturní, **koncept rasy dokazuje k domnělé spřízněnosti biologické**. Ale stejně jako v případě konceptů národa a národnosti jsou koncept rasy i jeho původ komplikovanější.

Jak již bylo řečeno, v případě etnokulturních identit jako národnost, rasa či etnicita hovoříme o systematické klasifikaci. **Rasa se** na rozdíl od konceptu národa více **vztahuje k ideji biologických aspektů původu**. Například Rohrl charakterizuje koncept rasy jako jeden z typů klasifikace lidství, který chápe rasu jako podskupinu biologického druhu *Homo sapiens* (Rohrl 2001: 377-8). Je však důležité předeslat, že **koncept rasy nemá jednotnou definici**. Jeden z důvodů, proč tomu tak je, ilustruje skutečnost, že samotné pojetí konceptu rasy se v průběhu historie významně proměňovalo.

Vivian Rohrl definuje dokonce **šest fází konceptualizace rasy v rámci vědy**. **První fáze** je datována do pozdního 18. století, tedy do doby, kdy koncept rasy vzniká a konfrontuje tehdy dominantní ideu společného původu sahajícímu až k božímu stvoření světa a nabízí základy systematické klasifikace lidstva na základě odlišných ras s odlišným původem (Rohrl 2001: 379). **Druhá fáze**, která zahrnuje prakticky celé 19. století, se vyznačuje rozmachem vědeckého zájmu o lidské rasy, především pak v oboru

fyzické antropologie. Ta přichází s kvantitativními technikami měření lidského těla (např. měření hlavy, kostí apod.) ve snaze ustanovit pevnou klasifikaci ras. Na základě takto získaných zjištění jsou definovány tři základní lidské rasy, kterými jsou kavkazský, negroidní a mongoloidní typ (Rohrl 2001: 380).

Třetí fáze je datována do počátku 20. století. Americký kulturní antropolog Franz Boas a jeho žáci vynaložili značné úsilí na vyvrácení tvrzení a vědeckých postupů používaných ve druhé fázi, což se jim také povedlo. Na základě komparativního studia západních i nezápadních kultur dokázali, že lidé se rodí jako *tabula rasa* a pravidla lidských společností stejně jako vztahy mezi lidmi jsou určeny kulturou a nikoli biologickými predispozicemi či příslušností k rase (Boas 2008; Kanovský 2004; Rohrl 2001).

Další fáze už šly výrazně rychleji za sebou a týkaly se především upřesňování argumentů předložených Franzem Boasem a jeho žáky v třetí fázi. Ve **čtvrté fázi** došlo především k zasazení konceptu rasy do tehdejšího biologického diskursu. Rasa byla konceptualizována jako kombinace genotypu (zjednodušeně řečeno kombinace genů a dědičné části buněk) a fenotypu (genů a vnějších faktorů jako například životní prostředí, výživa apod.). V případě určitých faktorů, které vnější prostředí neovlivňuje, lze dokonce mezi genotyp a fenotyp dát rovnítko. Právě tyto vnějším prostředím neovlivněné faktory, a to ještě ty, které jsou viditelné a relativně měřitelné, byly antropology vybrány jako determinanty rasy, čímž se z konceptu rasy stal genetický, tedy čistě fyziologicko-dědičný jev (Rohrl 2001: 381).

Na to navazovala **pátá fáze**, která limitovala koncept rasy na populace a nikoli jednotlivce (Rohrl 2001: 381). Jinými slovy **lze hovořit o skupinových charakteristikách rasy, ale ne individuálních**. Poslední, šestá fáze, kterou Rohrl charakterizuje, je datována do pozdního 20. století a v jejím rámci vědci z řad antropologů, ale i biologů docházejí k závěru, že **rasa je pojem nevědecký a z biologického hlediska nesmyslný** (Ibid.). Tento široce přijímaný závěr ovšem neznamená, že by koncept rasy z vědeckého slovníku zcela vymizel. To se sice víceméně stalo v Evropě, ale v americké sociologické tradici je koncept rasy používán stále – ovšem nikoli ve smyslu biologickém, ale kulturním, jak ukážeme níže.

Přístup k rase se tedy liší i v rámci společenských věd. Americký antropolog Sherwood Washburn poznamenává, že rasy a jejich počet se různí podle toho, co chce člověk zkoumat (Sherwood in Rohrl 2001: 381). Někteří sociální vědci tak identifikují jen několik ras a jiní zas několik stovek a daleko více rozdílných přístupů lze nalézt v každodenním užití konceptu rasy (Rohrl 2001: 377). Jak tedy lze definovat rasu?

Z obecného hlediska **jsou všichni lidé členové stejného druhu, tedy *Homo sapiens*** a technicky vzato, rasa je podskupinou biologického druhu. Toto technicistní dělení není ale výsledkem čistě biologických, ale spíše kulturních či společenských perspektiv. Historička vědy Eileen Magnello vysvětluje podstatu vzniku dělení druhů následovně: „Typologický koncept druhů, který až do konce 19. století tvořil základ uvažování specialistů na taxonomii, typologii a morfologii, dal vzniknout morfologickému pojmu „druh“. Druhy byly považovány za představitele ideálního typu. Podoba ideálního typu se vyvozovala z určité morfologické podobnosti, která se pro specialisty na typologii stala kritériem druhu. To mohlo vést k vytváření nových a nových druhů, neboť jakákoli odchylka od určitého typu mohla způsobit, že její nositel byl klasifikován jako nový druh“ (Magnello, Van Loon 2010). Jinými slovy, zástupci biologického druhu *Homo sapiens* sami sebe dělí na různé podskupiny na základě kulturních idejí, které promíchávají s biologickými faktory, prvky a idejemi (Fenton 1999; Montagu 1962). Americký antropolog Robert Redfield to ve 40. letech 20. století vyjádřil bonmotem, kdy na otázku „co je to negroidní rasa“ odpověděl, že „negroidní rasa je vynálezem kavkazské rasy“ (Redfield in Rohrl 2011: 381).

Na to, že jsou v konceptu rasy promíchány ideje biologické i kulturní, poukazuje i řada dalších autorů (Fenton 1999; Montagu 1962). Jak je vidět na výše uvedené genezi konceptualizace rasy, **v průběhu posledních více jak dvě stě let docházelo nejen k výrazným změnám chápání významu rasy**, ale i ke změnám v těžišti diskuse ohledně toho, co rasa je a není. Aktuální odmítání biologických konotací rasy a zdůrazňování kulturních a sociálních konotací někdy přináší zjednodušenou interpretaci, že v průběhu 18. a 19. století byla rasa chápána jako čistě biologický koncept. Tak tomu ale nikdy nebylo, na což poukazují i Tonkin, McDonald a Chapman: „Dnes máme sklon považovat „rasu“ za koncept primárně biologický, ale v 19. století představoval biologický prvek jen součást mnohem komplexnějšího užití. Termín „rasa“ se hojně používal k vyjádření sdílení rysů nejrozmanitějšího druhu, a ačkoli podtón biologie byl vždy přítomen, v řadě případů by daný výraz mohl být zaměněn například za termíny jako „národ“, „společnost“, „kultura“, „jazyk“ či „kmen“ (Tonkin, McDonald, Chapman 1989: 95)“. Tuto zaměnitelnost termínů lze vysvětlit tím, že v tehdejší málo globalizovaném světě oplývaly komunity obvykle stejnou nebo velmi podobnou sociální, kulturní, jazykovou a náboženskou příslušností (Ibid.) – respektive, právě tak to tehdy lidé viděli a jak podotýká Ashley Montagu, je to konceptualizace velmi podobná dnešnímu běžnému porozumění konceptu rasy (Montagu 1962).

Lze z toho vyvodit, že **součástí konceptu rasy byly vždy i kulturní prvky**, ať už se jednalo o jakoukoli dobovou interpretaci. Obvyklé chápání konceptů rasy ovšem zdůrazňuje důležitost fenotypicky vnějších znaků na úkor kulturních prvků. Přesněji řečeno jsou na základě fenotypických vnějších znaků arbitrárně vytvářeny rasové skupiny a těmto skupinám jsou následně přisuzovány sociální a kulturní charakteristiky (Montagu 1942).

V konceptu rasy se ovšem nepojí pouze kulturní a biologická hlediska, ale nejpozději od druhé světové války **i hledisko morální**. Nacismus, eugenika, rasové teorie a rasismus vynesly koncept rasy do centra pozornosti jaké se nedostává žádnému jinému podobnému konceptu. Jak vyplývá z výše uvedené historie konceptualizace rasy, nacismus a rasismus obecně vycházejí z chápání rasy tak, jak bylo běžné na sklonku 18. a v průběhu 19. století. Michael Billinger ale podotýká, že často zaznívají hlasy, které označují současnou, respektive poválečnou kritiku konceptu rasy, a především jeho biologické podstaty, za motivovanou politickou korektností (Billinger, 2007a). To ovšem není pravda – jak jsme uvedli výše, Franz Boas kritizoval takové pojetí rasy už na počátku 20. století, řadu tehdejších argumentů vyvrátil a označoval metody fyzické antropologie a eugeniky za nevědecké. V souvislosti s touto diskusí je pak důležité uvést, jak se s konceptem rasy vypořádává biologie, do níž tento koncept podle mnohých náleží především.

Po druhé světové válce uspořádalo UNESCO čtyři konference, kterých se účastnili nejrozumnější odborníci, přičemž první tři konference byly věnovány především biologům. Závěr z těchto konferencí byl pak formulován následně: **rasa je klasifikační koncept limitované užitečnosti**, a to především proto, že populace klasifikované jako odlišné rasy se překrývají nezanedbatelným způsobem a jelikož je základ těchto klasifikací postaven na fyzických znacích či fenotypu, nelze z něj vyvozovat jakékoli psychologické či kulturní charakteristiky a už vůbec ne rozdělovat na jeho základě jednotlivce do různých skupin požívajících **odlišnou úroveň lidských práv** (Rex 2002: 36). Tento závěr opět **odmítá slučování kulturních charakteristik** s těmi **biologickými** a je zde znát i přítomnost kritického náhledu na pojem samotný a jeho kapacity označovat a charakterizovat populace.

Existence lidských pod-druhů je totiž pouze hypotetická, jak uvedli už v roce 1936 Huxley s Haddonem (1936: 106), kteří dodávají, že v důsledku migrace a křížení v průběhu lidské historie není ani použití termínu „pod-druh“ pro lidské populace přípustný (Huxley, Haddon 1936: 107-8). Billinger cituje Denikera, který dokonce uvádí, že žádný ze zoologických termínů – „druhy“, „variety“ nebo „rasy“ – není vhodný pro

použití v souvislosti s rodem *Homo*“ (Billinger 2007b: 28). A jak uvádí Ashley Montagu, Abercombie, Hickman a Johnson ve svém velkém biologickém slovníku (jenž doposud vyšel už v 6 reedicích) nepoužili slovo rasa ani jednou. **Z biologického hlediska je totiž koncept rasy prakticky nepoužitelný.** Jak uvádí Browne, pokud by bylo možné rozdělit lidské bytosti do absolutních rasových kategorií, musely by být zřejmě na té nejzákladnější úrovni, tedy chromozomů či genů. V takovém případě by ale bylo rozmnožování možné pouze v rámci jednotlivých rasových uskupení a členové jedné rasové skupiny by nemohli mít z důvodu zásadní odlišnosti genetické výbavy potomky s příslušníkem jiné rasové skupiny (Browne 2001: 145). V rámci jednotlivých rasových skupin by prakticky neexistovaly rozdíly mezi jejími členy. Ve skutečnosti je ale 75 % všech genů identických (monomorfických) pro všechny lidské bytosti a pouze zbylých 25 % jsou geny, které se objevují ve více než jedné formě (polymorfické). A je nutné dodat, že **neexistuje** nebo dosud nebyl odhalen **gen**, který by byl **unikátní pouze pro jednu skupinu**, která bývá označována jako rasa (Ibid.). Někteří autoři také uvádějí, že mezi příslušníky jedné rasy lze nalézt více odchylek, než porovnávají-li se rasy jako skupiny lidí mezi sebou, což je další z řady argumentů, které zpochybňují existenci biologických rozdílů mezi rasami (Kašparová 2014). Rozdělení na jednotlivé rasy, ať už jde o zmiňované dělení na kavkazskou, mongoloidní a negroidní nebo dělení jakékoli jiné, je čistě arbitrární.

Status rasy jako konceptu na pomezí biologie a sociologie je tedy neudržitelný. Člověk by tak měl být studován z hlediska biologického i sociologického, ovšem nikoli v rámci jednoho konceptu, jakým je rasa (Billinger 2007a: 11). Protože, jak zmiňuje Billinger, v konceptu rasy se již víc jak sto let objevují znovu a znovu „nedostatečně prokázaná fakta o lidské evoluci (...) a často jsou používána nekriticky“ (Billinger 2007b: 29). Výrazná většina teoretiků se proto shodne na tom, že **rasa je nevědecký pojem** (Billinger 2007a; Eriksen 2010; Montagu 1942; Sowell 1994).

Například Ashley Montagu tvrdí, že **rasa je špatně zkonstruovaný koncept** a uvádí pro to tři argumenty: „(1) jedná se o umělý koncept, (2) který neodpovídá zjištěním o lidské variabilitě a (3) vede k chaosu a neustálému opakování stejných chyb.“ (Montagu 1941: 247; Billinger 2007b: 33). Thomas Hylland Eriksen zas hovoří o tom, že rasa není vědecký pojem a nevnímá ho tak ani moderní genetika a na podporu svého tvrzení udává, stejně jako Montagu, tři argumenty: „mezi lidskými populacemi vždy docházelo k vzájemnému křížení v takové míře, že hovořit o pevných hranicích mezi rasami nemá smysl; distribuce dědičných fyzických vlastností neprobíhá po jasných liniích – variabilita uvnitř rasové skupiny je vlastně větší než mezi nimi; dědičné charakteristiky nevysvětlují kulturní rozdíly“ (Eriksen 2012: 23).

Huxley a Haddon zas ukazují, jak jsou definice a užívání pojmu rasa vágní dokonce i v etnologické literatuře (Huxley, Haddon 1935: 109) a docházejí k tomu, že **rasa je nereálnou entitou** a „...je velmi žádoucí, aby byl termín *rasa* používaný pro lidské skupiny vypuštěn z vědeckého slovníku“ (Huxley a Haddon in Billinger 2007b: 30). Huxley a Haddon dále tvrdí, že má-li mít pojem rasy nějaký smysl ve vědeckém bádání, musí to být v oblasti genetiky a nikoli sociálních věd. Podobný názor zastává i Harrison, který tvrdí, že „je možné učinit závěr, že **koncept rasy není pro vědecký výzkum člověka příliš přínosný; chybí mu přesnost a sám o sobě nic nevysvětluje.** Dokonce ani názvy ras – například mongoloidní, negroidní, kavkazská – nejsou přesné, přestože slouží jako předpřipravené a přibližné shrnutí množství fyzických znaků, jež se u některých populací obvykle vyskytují“ (Harrison in Billinger 2007b: 40). Zároveň je ale přesvědčen, že rasa má své místo v biologii a biologové by neměli popírat její existenci, pouze by rasa neměla být nijak ztotožňována s lidskými vlastnostmi (Ibid.). Jak jsme ale viděli výše, řada dalších teoretiků odmítá, že by koncept rasy měl být pro biology relevantním konceptem. Poznámky Huxleyho s Haddonem a Harrisona, kteří odmítají legitimitu konceptu rasy v rámci svého vědního oboru a odkazují ho do oboru jiného, zde zmiňujeme, aby bylo zřejmé, že se nesnažíme tvrdit, že koncept rasy

moderní věda zcela odmítá. Je ale nesporným faktem, že **hlasy, které rase ve vědeckém bádání přiznávají místo, jsou pouze ojedinělé.**

Není tomu tak ale v americkém prostředí. **Americká tradice konceptu rasy pochází z odlišného socio-historického vývoje.** Pro vysvětlení se opět musíme vrátit do 18. století, kdy vzniká moderní nacionalismus. Spolu s ním totiž vzniká také potřeba „nového narativu politické legitimacy“, jak píše Kertzer s Arelem (2001: 3), jež vyžaduje podobu suverénního národa v kombinaci se společným kulturním diskursem, čemuž jsme se podrobně věnovali v první kapitole tohoto textu. Vzestup kolonialismu spojený s programovým nepřiznáváním politických práv kolonizovanému „národu“ vyžadoval existenci jasné hraniční linie mezi nově příchozími a původními obyvateli. Tato linie byla vytvořena tím, že se odlišili jedni od druhých, „my“ od těch „druhých“. V USA bylo takto potřeba označit a klasifikovat Afroameričany a původní americké indiány, protože tehdejší Američané neměli zájem na tom zahrnout je do národního projektu, aby nemuseli respektovat jejich práva. To dalo vzniknout specifickým rasovým kategoriím, které legitimovaly společenské uspořádání a narativy nového národního koloniálního státu (Ibid.). Etnické kategorie začaly být v pozdější době odlišovány od těchto kategorií rasových. **Etnické kategorie v americké tradici nyní označují kategorie, které bychom v evropském prostředí nazvali nejspíše jako národnostní.** Vzhledem k americké historii jsou všichni občané přistěhovalci či potomci přistěhovalců a právě **složky přistěhovaleckého původu** jsou označovány za etnicitu. Jsou to tedy například irští, němečtí či indiští Američané, kteří mohou spadat do různých rasových kategorií, jako například židé, Afroameričané (černoši), původní Američané (indiáni) nebo *latinos* (jihoameričané).

Zároveň nelze říct, že v americkém pojetí v současnosti etnicita odkazuje čistě ke kulturnímu původu a rasa k biologickému. V obou konceptech se snoubí biologické a sociologické charakteristiky podobně jako v evropském pojetí konceptu rasy, o němž jsme mluvili doposud. Dřívější pojetí rasy pak logicky více navazovalo na dobové pojetí rasy (hovoříme opět o 18. století) a tak existovaly rasové kategorie jako například Malajci, Javáci apod. Tyto kategorie byly pak také často bez kontextu přebírány z censů jiných států (Kertzer, Arel 2001: 12). Je to další z příkladů toho, jak **censy pomáhají ustavovat rasový diskurs**, jenž zas pomáhá utvářet a obhajovat veřejnou politiku (Nobles 2011: 43). Na rasu je tedy třeba nahlížet nejen jako na modernistický koncept, ale také jako na koncept kolonialistický, protože má v tomto ohledu bohatou historii (Golash-Boza 2016; Mills 1997).

Jak uvádějí Kertzer s Arelem, historie rasového myšlení je historií kulturní kategorizace, pokusů o zachycování určitých fyzických charakteristik a vytváření biologických kategorií pro ty jedince, jenž je naplňují (Kertzer, Arel 2001: 10). Koncept rasy byl historicky užíván pro odlišení jedné skupiny od jiných, „nás“ od „těch druhých“ – Angličanů od Irů, Němců od Slovanů, „bělochů“ od „černochoů“, Američanů od indiánů, židů od Arabů, apod. (Sowell 1994: 6). **Koncept rasy je** z biologické (Kitcher 2003) i sociologické perspektivy (Montagu 1942) především **historickým konceptem**, který je **prostředkem myšlení a klasifikace** (Šlesingerová, Hamar, Szaló 2007). Šlesingerová, Hamar a Szaló zdůrazňují poslední zmiňovanou funkci konceptu rasy, když uvádějí, že „pojetí rasy jako prostředku myšlení umožňuje klasifikovat a třídit komplexní sociální realitu, jež se jednotlivcům často jeví jako nepřehledná“ (Šlesingerová, Hamar, Szaló 2007: 7). Zároveň zdůrazňují, že „z pojmu rasy jako instrumentu myšlení ovšem **nelze vyvozovat existenci rasy jako sociální skupiny či populace**“ (Ibid.; zvláště autory).

Abstraktní pojmy jsou v sociálním diskursu vytvářeny na základě zkušenosti s fyzickou jinakostí a jejím spojením s morální, tedy hodnotící kategorizací (Šlesingerová, Hamar, Szaló 2007: 8). Takto vytvořené pojmy se ale později osamostatňují od původní zkušenosti, čímž se **reifikují**, tedy zvěcňují a v průběhu tohoto procesu je zapomenuto, že se pojmy vázaly ke konkrétní zkušenosti a stanou se platnými samy o

sobě (Ibid.) Tyto pojmy, respektive koncepty (rasa, etnicita, třída, apod.) se tak následně stávají jak **kategoriemi praxe**, tak **kategoriemi analýzy** a „jako kategorie praxe tvoří součást forem vědění, které jsou lidmi používané ve světě každodenních praktik. Jako kategorie analýzy pak odkazují k formám vědění, které používají vědci zkoumající tento svět a jednání lidí v něm“ (Bourdieu, Wacquant in Šlesingerová, Hamar, Szaló 2007: 10). Rasa je tedy historický pojem, je to koncept, ale není sociální skupinou ani populací (Šlesingerová, Hamar, Szaló 2007).

Nelze ale samozřejmě říct, že by koncept rasy jednoduše zmizel. Především **v obecném diskursu žije koncept rasy dál**, jak je zřejmé jen z četnosti výskytu slova rasismus prakticky ve všech oblastech společenského života. I když, jak zmiňuje David Skinner, „ve veřejné sféře se přinejmenším snížil výskyt argumentů, jež explicitně vyjadřovaly tvrzení o skupinové nadřazenosti/podřadnosti v biologickém smyslu“ (Skinner 2007: 61). **Koncept rasy ovšem nezmišlel** zcela ani **v vědeckém diskursu** – jak jsme zmiňovali výše, například v americké tradici je stále legitimním pojmem. Jak jsme ukázali, koncept rasy byl drtivou většinou sociálních vědců i biologů označen za nevědecký, to ale nezabraňuje tomu, že jde o stále živý koncept například v psychologii, epidemiologii, genetice či medicíně (Ibid.)

Nelze ale ani říct, že je možné koncept rasy jednoduše odmítnout a ignorovat. **Rasismus** ve všech jeho podobách **z rasy činí relevantní koncept**, který potřebuje být studován a popisován ve svých proměňujících se podobách a interpretacích. Jak upozorňuje řada autorů, v běžném diskursu byl klasický biologický rasismus do značné míry nahrazen **rasismem kulturním** (Eriksen 2010, Kašparová 2014, Skinner 2006), kdy je klasifikace neprobíhá na základě biologických, fenotypových znaků, ale na základě kulturních atributů. Tvrzení „nemám rád Araby“ už tedy nemusí odkazovat k jejich předpokládanému „typickému“ fyzickému zjevu, ale spíše k jejich předpokládaným „typickým“ kulturním a sociálním projevům. David Skinner to nazývá „novým rasismem“ (Skinner 2006). Ať už ve své biologické či kulturní mutaci je koncept rasy v sociální realitě stále používán jako diskriminační prvek a je tedy důležité se ptát, jak s ním nakládat. Píše o tom například Melissa Nobles (2001), která na základě diskuse civilních obhájců v USA ukazuje, že rasové kategorie jsou nejen kategoriemi statistickými, ale i politickými nástroji a entitami, a tak mohou stejné pojmy nabývat často neslučitelných podob.

Dominantním názorem v sociálních vědách tak zní, že **koncept rasy by měl být sice studován**, ovšem **nikoli dále používán ve vědě jako analytický koncept** a legitimní kategorie identit. Ashley Montagu (1962) už v roce 1962 došel k tomu, že koncept rasy je tak emocionálně naplněný, zmatený a matoucí, že nemá smysl se jej snažit redefinovat. V souvislosti s tím si položil otázku, proč používat termín rasa, když víme, že je problematický, arbitrární a jsou k dispozici jiné méně problematické termíny? Tím méně problematickým termínem mínil především etnicitu. Tvrdil totiž, že koncept rasy je plný zamlčených předpokladů a nevyslovených odpovědí, kdežto koncept etnicity je spojen spíše s dobře mířenými otázkami, které o fungování lidských skupin a populací pokládá (Montagu 1962: 927).

Etnicita

Ashley Montagu ale nebyl prvním, kdo tvrdil, že etnicita je analyticky daleko užitečnějším konceptem než rasa. Už v roce 1904 americký antropolog Joseph Deniker napsal, že rasy jsou teoretická uskupení, která nejsou, na rozdíl od etnických skupin, empiricky pozorovatelná (Deniker in Billinger 2007b: 28). Koncept etnicity tak do značné míry vznikl jako přímá reakce na problematičnost konceptu rasy a je výsledkem snahy nahradit rasu konceptem, který bude méně problematický především tím, že nebude zahrnovat biologické i kulturní hledisko. **Etnicita je** tedy vnímána jako **čistě kulturní koncept bez biologických konotací**. Na druhou stranu etnicita sice vznikla

jako reakce na problematičnost konceptu rasy, ale část této problematičnosti si v sobě uchovala.

Jak podotýká Thomas Hylland Eriksen, **rasa a etnicita by měly být viděny jako příbuzné termíny**, jež se částečně překrývají, a hranice mezi rasou a etnicitou tak bývají někdy poměrně nejasné (Eriksen 2010: 9). Především v běžném diskursu bývá etnicita vnímána jako modernější a politicky korektnější synonymum pro rasu (Tonkin, McDonald, Chapman 2016: 97). Na nejasnosti pak přidává i výše uvedená americká tradice, která zachovává ve vědě jako relevantní pojmy jak rasu, tak i etnicitu a v neposlední řadě i to, že etnicita jako pojem vzniká ve stejné době jako koncepty rasy či národa, a tak jde v zásadě o „starý“ koncept s novým obsahem.

Slovo *ethnos*, jež je základem pojmu etnicita, pochází ze staré řečtiny a znamená barbar nebo pohan (Eriksen 2010). Tento pojem byl oprášen a začal být znovu používán v 19. století v Řecku v kontextu rozmáhajícího se nacionalismu a odtud ho následně přejali evropští intelektuálové (Tonkin, McDonald, Chapman 1989), čímž vznikl pojem, **etnická skupina**. Jedním z prvních teoretiků, který se pokoušel definovat tento pojem byl německý sociolog Max Weber. Podle něj je etnická skupina monopolistickou sociálně uzavřenou skupinou, v níž je členství definováno kulturními znaky jako jazykem, rituály, ekonomickým způsobem života, životním stylem a obecně dělbou práce (Weber in Jenkins 1997). Podle Webera etnické skupiny fungují na základě primordiálních vazeb, a právě to je jejich základním pojivem (Commaroff, Commaroff 1987). Jinými slovy, podle Webera je etnická identita přirozená (Eriksen 2016).

O několik desítek let později, v roce 1941, pak Ashley Montagu definoval etnickou skupinu jako „jednu z řady populací jediného druhu *Homo sapiens*, z nichž si každá uchovává své fyzické a kulturní odlišnosti prostřednictvím izolačních mechanismů, jako jsou geografické a sociální bariéry. Tyto odlišnosti se mění se změnou působení geografických a sociálních bariér, jež byly příčinou původních genetických rozdílů. Kde tyto překážky působí s nižší intenzitou, tam se sousední skupiny vzájemně sblíží nebo kříží. Kde překážky působí s vysokou intenzitou, tam si etnické skupiny zachovávají svou odlišnost nebo jedna druhou nahrazují co se týče geografického prostoru nebo místa v rámci ekosystému“ (Montagu in Billinger 2007b: 33). V případě obou uvedených **definic etnické skupiny** je vidět, že **jsou v nich směřovány idea biologické spřízněnosti s tou kulturní**, podobně jako v případě rasy. To se postupem času změnilo a dnes je biologický základ konceptu etnicity sociálními vědci široce odmítán a je zde patrný příklon k sociálně konstruktivistickým vysvětlením. Jak jsme uvedli v úvodní části tohoto textu, z hlediska sociálního konstruktivismu není nic přirozeného, tedy rozhodně ne v případě rasových či etnických charakteristik.

V odborné literatuře se uvádí, že pojem etnicita poprvé pravděpodobně použil americký sociolog David Riesman v roce 1953 (Eriksen 2010) a od této doby je etnicita synonymem pojmu etnická skupina. Podrobně teoreticky se pak etnicitě patrně poprvé věnovali Glazer s Moynihanem (1975). Jak už bylo řečeno, **eticita** je konceptem, který přímo **reaguje na problematičnost konceptu rasy**. Na druhou stranu **vychází ze stejné** intelektuální **tradice modernismu** – stejně jako rasa či nacionalismus. Díky tomu s nimi sdílí podobné rysy, protože jde o koncept založený na totožných schématech myšlení, které jsme výše nazvali systematickou kategorizací. Tím, že etnicita reaguje na desetiletí diskusí a kritik konceptů nacionalismu a rasy, je konceptem mnohovrstevnatým a komplikovaným s řadou odlišných přístupů a definic.

Thomas Hylland Eriksen identifikuje **5 současných přístupů ke studiu etnicity: naturalistické** (Barth), **strukturálně funkcionalistické** (Cohen), **mentalistické** (Epstein), **konstruktivistické** (Roosens) a **historizující** (Commaroff a Commaroff). Jak jsme uvedli, subjektivistický přístup k etnicitě v současnosti zcela převládá, ale i tak, jak ukazuje Eriksen, lze identifikovat rozdíly. V Barthově **naturalistickém pojetí** je etnicita souborem systematických praktik klasifikace

a systematizace, zahrnující identifikaci sebe i ostatních, přičemž jejich výsledkem je soustava symbolických hranic, které dávají sociální realitě smysl (Barth 1969), přičemž „mechanismus ustavování hranic, jímž je etnicita definována, je považován za stálý a neměnný, přičemž je současně implicitně pokládán za nezávislý na kontextu“ (Eriksen 2016: 106). Etnicita jsou tedy jakési prázdné nádoby, které existují nezávisle na sociálním obsahu a mohou být použity nebo ne (Cohen 2016: 122).

V Cohenově **strukturálně funkcionalistickém přístupu** zas „není etnicita ničím více ani méně než formou korporativního společenského tradicionalismu, a jako taková je tudíž omezena na moderní poměry – předpokládající podle všeho institucionální diferenciaci, gramotnost a stát“ (Eriksen 2016: 107). Etnicita je v tomto pojetí definována jako sociální kolektivita osob, které a) sdílejí některé vzorce normativního chování, b) jsou součástí širší populace, přičemž interagují s osobami z jiných kolektivů v rámci sociálního systému. Termín etnicita odkazuje k jistému stupni konformity členů určitého společenství s odpovídajícími sdílenými normami v průběhu sociální interakce“ (Cohen 2016: 119). Etnicita je tedy v Cohenově pojetí fenoménem historicky podmíněným.

Epsteinův **mentalistický přístup** k etnicitě se vymezuje vůči tomu definovat etnicitu jejími zájmy a tento přístup považuje za metodologicky chybný (Epstein 2016: 287) a svou pozornost věnuje psychickým procesům, které provázejí ustavování etnické identity. Svá východiska tak čerpá především ze sociální psychologie a „utváření etnických identit, tedy sociálně organizovanou a usměřovanou komunikaci kulturních odlišností, která dává etnicitě vzniknout“ (Eriksen 2016: 108), přisuzuje rychlým sociálním změnám moderního světa (Ibid.).

Přístup, který Eriksen označuje za **konstruktivistický**, odděluje etnicitu od rasy a kultury a hájí reflexivní pozici (Eriksen 2016: 108-9). Zdůrazňuje důležitost emické perspektivy (viz níže) v rámci studia etnicity. Dle Eriksena sociální konstruktivisté „etnické skupiny považují za potenciální, ovšem nikoli nutné produkty tvůrčího úsilí v určitých historických podmínkách. V jejich perspektivě jsou kulturalistické výklady etnicity stejně neplatné a mylné jako rasistická vysvětlení sociálního uspořádání, protože utváření etnické identity zahrnuje více či méně nahodilé přisouzení či přivlastnění, stejně jako zdůrazňování a vyzdvihování údajných kulturních charakteristik“ (Eriksen 2016: 108-9).

Páté **pojetí** etnicity pak Eriksen označuje jako **historizující** nebo **historické**. Za typické představitele považuje manžele Commaroffovi. Podle nich má etnicita původ v konkrétních historických silách, které jsou zároveň kulturní a strukturální (Commaroff, Commaroff 2016: 178). Etnicita pak zahrnuje „formulaci kolektivních identit a jejich symbolické vtělení do entit, jež označují **kontrast mezi sociálními skupinami**“ (Commaroff, Commaroff 2016: 180), protože etnicita existuje především jako soubor vztahů. Etnicita tedy existuje „v historicky specifických sociálních kontextech“ (Commaroff, Comaroff 2016: 183), které jsou vtělené do rámců politické ekonomie (Eriksen 2016: 109).

Eriksen svůj výklad pěti různých pojetí etnicity uzavírá shrnutím, že **etnicitu „můžeme chápat jako univerzální sociální fenomén, nebo jako moderní kulturní konstrukt**. Může být tematizována jako zvláštní druh neformální politické organizace (Cohen), jako aspekt osobní identity zahrnující kontrastní, obvykle vzájemně výlučné etiketizace (Epstein), jako reflexivní přivlastnění „kulturního statku“, historie a od nich odvozených politických práv (Roosens), jako produkt kolonialismu a kapitalismu (Comaroffovi, Fardon) nebo jako vymezující mechanismus oddělující endogamní skupiny (Barth)“ (Eriksen 2016: 115).

I přes výše popisované odlišnosti v přístupech lze identifikovat určité rysy konceptu etnicity, na kterých se shoduje drtivá většina teoretiků. Předně je třeba říci, že z formálního hlediska lze všech pět pojetí etnicity, jak je popisuje Eriksen, označit za

sociálně konstruktivistická. Na rozdíl od přístupu Maxe Webera se totiž všichni shodnou, že etnicita není přirozeným rysem lidského společenství, je konceptem zkonstruovaným na základě specifických historických, sociálních a kulturních podmínek. To, co všech pět přístupů spojuje, a proč o nich lze mluvit jako o konstruktivistických, je odklon od objektivizovaných definic k těm subjektivizovaným. Brubaker, Loveman a Stamatov to vyjadřují slovy, že „**eticita** fundamentálně není věcí ve světě, ale **perspektivou, jak na svět nahlížet** (Brubaker, Loveman, Stamatov 2004: 32). Jinými slovy, definice jsou nyní odvozovány od subjektů a subjektivního náhledu na svět a nikoli od objektů, tedy představy, jaký svět objektivně je (Ibid.). Etnicita už tedy není přirozenou součástí lidského uspořádání, jak tomu rozuměl Weber nebo jak se tomu obecně rozumělo v případě rasy, ale je nástrojem systematické sociální kategorizace, jenž vznikl na základě specifických historických, sociálních a kulturních podmínek.

Další společné jmenovatele různých definic etnicity jmenuje Steve Fenton. Podle něj **etnická skupina odkazuje k původu a kultuře komunit** se třemi specifickými dodatky: (1) etnická skupina je určitý podsoubor v rámci **národního státu**, (2) **kultura**, spíše než fyzická podobnost, je základním aspektem odlišnosti, na něž je odkazováno a (3) etnicita bývá obvykle označením pro **minoritní** a zkrátka jiné skupiny ve vztahu k majoritě, jež není považována za etnickou (Fenton 2003: 23). Richard Jenkins zas charakterizuje „základní sociálně antropologický model etnicity“ následujícími předpoklady: etnicita je postavena na kulturní diferenciaci, která je vždy vyjádřena dialektickým vztahem mezi podobností odlišností; etnicita se zabývá především kulturou, ale je zároveň ukotvena v sociálních interakcích; etnicita není o nic více fixní a neměnná než kultura, jejímž je komponentem; a etnicita jako sociální identita je kolektivní i individuální, externalizovaná v sociálních interakcích a internalizovaná v osobní sebeidentifikaci (Jenkins 1997: 13-14).

Z výše uvedeného vyplývá, že **eticita je vztahovým konceptem**. Každá ze zmiňovaných charakteristik, typických pro různé přístupy k etnicitě, totiž obsahuje **aspekt vztahovosti** – tedy že je odvozována ze vztahu **mezi minimálně dvěma různými sociálními kolektivitami**. Lze zde zahlédnout zřetelný rozdíl mezi těmito charakteristikami etnicity a přístupy k etnicitě podle Webera či Montagua, jak jsme je uvedli dříve. Weber a Montagu (také například Glazer s Moynihanem) charakterizují etnicitu jako **rys či vlastnost etnické skupiny**. Nejběžnější charakteristiky současných definic etnicity, jak je formulovali Fenton a Jenkins, pak vidí etnicitu jako aspekt vztahu a etnicita je tedy v tomto přístupu vztahovou kategorií (Eriksen 2010). Etnicita je tak „aspekt sociálního vztahu mezi osobami, které se pokládají za zásadně odlišné od členů ostatních skupin, jejichž existenci si uvědomují a s nimiž vstupují do kontaktu“ (Eriksen 2012: 37).

Etnicitu tedy nelze popsat a definovat samu o sobě, protože bez existence odlišné skupiny by nebylo ani etnicity. **Etnické skupiny vznikají a jsou definovány skrze kontakt se skupinami jinými** na základě vztahu mezi členy a ne-členy dané kolektivity (Eriksen 2010: 14). Jak už bylo naznačeno výše, tato odlišnost musí mít ovšem punc **exotiky či cizosti**. Ačkoli je etnicita do značné míry spjata s kategorií třídy a třídní stratifikací, rozdíly mezi dělníky a střední třídou za etnické považovány nejsou a nebyly. Abner Cohen v souvislosti s tím poznamenává, že ač například lidé z finančního centra Londýna vykazují znaky etnické skupiny, jako etnická skupina popisování nebývají, neboť tento **termín je v podstatě sociální a politický, nikoli sociologický** (Cohen 2016: 129). Na druhou stranu, skupiny, kde lze nalézt určitý element cizosti, ať už v podobě představy odlišného původu či kultury, začaly být od určité doby označovány za etnické skupiny. Společnosti a sociální kolektivity, které byly dříve nazývány kmeny či původními obyvateli, jsou dnes v sociálních vědách stejně jako v běžném diskursu redefinovány na etnické skupiny (Eriksen 2010: 12).

Etnicita je tak postavena na stejných principech modernistického způsobu uvažování jako nacionalismus (Eriksen 2016: 112-3), kterému jsme se věnovali v úvodní

části textu. **Etnicita je systematická distinkce mezi insidery a outsidery** (Eriksen 2010: 23). Odlišnost nebo jinakost „se stává mechanismem protikladného zobrazení vlastní sociální jsoucnosti, nikoliv empirickým popisem nějaké konkrétní populace“ (Commaroff, Commaroff 2016: 186) a je zasazována do asymetrického vztahu **my vs. oni**, přičemž ono kolektivní „my“ je v rámci tohoto vztahu potvrzováno a kolektivní „oni“ negováno (Ibid.). Vztah my vs. oni je v rámci konceptu etnicity univerzální, je tou nejzákladnější složkou (Eriksen 2016: 110-1).

Kromě toho, že je **eticita** vztahová, je také **hierarchická** (Jenkins 1997). Je to tím, že stejně jako celé modernistické myšlení, ze kterého koncept etnicity pochází, je etnicita postavena na **binárních opozicích** (Bourdieu 1998, 2000; Lévi-Strauss 2001), tedy představě dvou komplementárních protikladů, které nejsou nikdy hodnotově neutrální, protože s sebou vždy nesou více či méně zjevné náznaky, která ze dvou stran je lepší či horší, menší či větší apod. Pierre Bourdieu, Claude Lévi-Strauss a další strukturalisté tvrdí, že moderní myšlení je strukturováno právě takovými opozicemi a lidé jsou zvyklí světu rozumět právě skrze vytváření takovýchto dichotomických šablon – například muž vs. žena, černá vs. bílá, majorita vs. minorita apod. Tato teorie pak našla výrazné uplatnění právě v oblasti studie etnicity a etnických vztahů (např. Radhakrishnan 1987).

Další charakteristikou etnicity je pak to, že je **situační a kontextuální**. To znamená, že **v různých situacích a kontextech má etnická příslušnost různé vlastnosti a různou důležitost**. John Paden (1970) v souvislosti s etnicitou hovoří o tom, že **jednotlivé kontexty mohou výrazně ovlivňovat, které ze sociálních identit je vhodné v danou chvíli uplatnit**. Podle Jonathana Okamury zahrnuje situační etnicita dva aspekty, a to strukturální a kognitivní: „Strukturální dimenzi situační etnicity by představovala různá omezení uložená aktérům v rámci sociálních situací. Tato omezení by vyplývala z rámce, ve kterém dochází k sociálnímu jednání, tedy v tomto případě ze struktury etnických vztahů v dané společnosti. Prostředí zahrnuje také relativní politické a socioekonomické statusy odpovídajících skupin, distribuci zaměstnání, vzdělání, příjmu, bohatství a dalších sociálních a materiálních zdrojů, stejně jako jejich vzájemný poměr a vyhlídky na změnu v uvedených oblastech“ (Okamura 2016: 339). Kognitivní dimenze se zas „týká jedincovy subjektivní percepce situace, ve které se nachází, a toho, jakou důležitost zde přisuzuje etnicitě jako relevantnímu faktoru pro své jednání (Okamura 2016: 340). Je ale třeba podotknout, že **možnost jedincovy volby závisí na společenském statusu etnicity, jež je mu připsována**.

O situačnosti a kontextualitě etnicity a dalších konceptů jako jsou třída, gender apod., tedy konceptů, které jsou v moderních západních společnostech primárními stratifikačními činiteli, píše Floya Anthias v kontextu **teorie intersekcionality**. Intersekcionalita zkoumá, jak působí různé kombinace kategorií identit na sociální postavení jedince ve společnosti (Anthias 1998, 2001, 2002). Sociální rozdělení na základě konceptů jako etnicita, třída, gender apod. zahrnuje hranice, které mohou být identifikovány právě jako principy vztahovosti, hierarchie a naturalizace (Anthias 2001: 843-4). Vztahovost konstruuje rozdílnost a identitu v termínech dichotomie a binárních opozic mezi těmi uvnitř a vně hranic a naturalizace zajišťuje, že jsou etnické rozdíly chápány jako přirozené a neměnné. V procesu homogenizace jsou pak všem příslušníkům určité skupiny přiřazovány kolektivní atributy (Romové mají hudební nadání, Češi mají zlaté ručičky, Němci jsou precizní apod.) (Ibid.). Etnicita je tedy jedním z **dominantních stratifikačních fenoménů** (Lal 1983).

Etnicita je tedy vztahová, hierarchická, situační a kontextuální. Je zřejmé, že **eticita** tedy **není a nemůže být stálou kategorií**, ale je spíše stále **probíhajícím a nikdy neukončeným procesem**. Z hlediska sociálních věd je tedy koncept etnicity vnímán jako „**systematická komunikace kulturních rozdílů mezi skupinami, jež se považují za rozdílné**“ (Eriksen 2010: 68-9; anebo vyjádřeno Yanceyem, Ericksenem a Julianim, „je to v zásadě projev způsobu, jakým se obyvatelstvo organizuje z hlediska

vzorců interakce, institucí, osobních hodnot, postojů, životního stylu a předpokládaného vědomí sounáležitosti“ (Yancey, Ericksen, Juliani 2016: 277).

V našem dosavadním výkladu etnicity se opakovaně objevuje slovo hranice. Právě hranicím mezi skupinami se věnoval norský antropolog Fredrik Barth v jednom z nejklassičtějších textů věnujících se etnicitě. Barth chápal etnicitu jako **systematické ustavování hranic**. Podle něj etnické hranice formují sociální život a umožňují komplexní organizaci jednání a sociálních vztahů (Barth 1969: 15). Identifikace jiného jedince jako člena stejné etnické kolektivity totiž naznačuje předpoklad sdílených kritérií pro hodnocení okolního světa, a tak i předpoklad podobného náhledu na svět (Ibid.).

V této souvislosti hovoříme o **stereotypizaci**, která je dalším z nezbytných prvků konceptů etnicity (Eriksen 2010: 30). Etnicita jako systematické třídění a ustavování hranic vytváří stereotypy, jež jsou souborem očekávání ohledně jednání ostatních na základě identifikovaných charakteristik a prvků sociálních identit. Stereotypy fungují na principech homogenizace a naturalizace, jak jsme o tom hovořili výše, což zaručuje, že námi vytvořené předpoklady o jednání jedinců jsou následně vztahovány na všechny jedince oplývající stejnými znaky identit a naopak. Etnicita a etnické vztahy jsou tedy návody, jak rozumět sociální realitě.

Etnicita také nutně nekoresponduje s kulturními hranicemi (Eriksen 2010: 30). Jak jsme zmínili výše, kulturní znaky jsou sice jedněmi ze základních prvků, na jejichž základě je etnicita konceptualizována, ale chápeme-li etnicitu jako koncept, jež je odvozen od subjektivního vnímání jedince a není objektivní entitou, pak je zřejmé, že etnicita nemůže být vždy totožná s kulturními hranicemi. To lze ukázat na příkladu českých Romů. V České republice jsou Romové široce považováni za etnickou skupinu, která sdílí nejen fenotypické, ale především kulturní znaky. Samotní Romové ovšem mají o tom, kdo je a kdo není Rom obvykle velmi přesné představy, které se často neshodují s těmi, jaké aplikuje „majorita“. To dokládá především to, že v České republice se nacházejí dvě velmi odlišné skupiny – Rumungrů a oláštů Romové (Kašparová 2016). Tyto dvě skupiny mají velmi odlišnou kulturu i životní styl a často mezi nimi panuje i nevraživost. Pro běžný diskurs jsou ale obě skupiny jednoduše Romové, mezi nimiž není rozlišováno, ač jsou rozdíly mezi těmito dvěma skupinami možná větší než obecně mezi Romy a „majoritou“. V tomto případě tedy etnické hranice neodpovídají těm kulturním.

Na druhou stranu, pokud sami Romové mezi sebou dokáží rozlišovat a interpretují Rumungrů a Olachy jako dvě odlišné etnické skupiny, pak v takovém případě etnické hranice odpovídají těm kulturním, což může být příkladem situačnosti etnicity. V tomto případě je třeba rozlišovat mezi **emickou a etickou perspektivou**. Emická perspektiva odkazuje k pohledu členů v rámci skupiny, kdežto etická zas k pohledu jedinců mimo skupinu (Eriksen 2010: 36). Je očividné, že emická a etická perspektiva nebývají totožné – naopak bývají spíše v rozporu. Rozložení etnických hranic a obecně etnizované interpretace sociální reality tak jsou významně ovlivněny tím, zda pocházejí z emické či etické perspektivy. **Emická perspektiva bývá logicky poučenější a je schopná vnímat daleko více podrobnosti**³⁸. V neposlední řadě si uvědomuje značné rozdíly uvnitř skupiny, tedy mezi členy stejné kolektivity, které často zůstávají při pohledu zvenčí, z etické perspektivy skryty. Steve Fenton to glosuje slovy, že **problémem není slovo „etnická“, ale pojem skupina**, protože naznačuje kolektivní spřízněnost a určitou podobnost všech členů jedné kolektivity (Fenton 2003: 68). Často je také užíván termín komunita, který evokuje představu, že všichni jedinci dané etnické

---

³⁸ Emické označení oláských Romů je například mezi českými Romy *Vlachy*. A Romové zase sami sebe často označují pojmem *Cigáni*. Pojmy *Romové* i hanlivé *Cikáni* jsou tak etické. Samotné užití některého z těchto pojmů s sebou tedy nese etnickou informaci, zda se jedná o insidera či outsidera, respektive zda jde o někoho, kdo sdílí určitou úroveň kolektivního vědění a jazyka dané skupiny. Úřední dokumenty, mezi které patří i census, pak používají výhradně etickou perspektivu a terminologii a je očividné, že má-li se jedinec, který svou identitu označuje termínem *Vlachy*, rozhodnout mezi národností romskou či českou, nemusí se identifikovat ani s jednou z nich.

kolektivity něco sdílejí – nejčastěji, že mají společnou kulturu (Hirt 2004). A čím větší je sociální vzdálenost, tím více se mají rozdíly v rámci skupiny jevit jako nezřetelné, jak podotýká Eriksen (2010: 72). Budeme-li se držet příkladu českých Romů, tak jedinec bude v České republice především Rom, ve vzdálenější evropské zemi bude pravděpodobně interpretován na prvním místě jako Čech a na jiném kontinentu jako Evropan, přičemž případné rozdíly mezi Romy a ne-Romy či Čechy a Němci budou v takových kontextech pravděpodobně považovány za irelevantní.

Etnicita, respektive etnická skupina tak **není společenstvím jedinců, kteří nutně sdílí společné znaky**. Tyto znaky totiž mohou být a často také bývají připsány lidmi zvenčí, tedy outsidersy. **Etnická skupina** ale na druhou stranu **není ani prostým souhrnem svých členů**, jak zmiňuje Abner Cohen, protože „normy, přesvědčení a hodnoty jsou efektivní a mají svou vlastní omezující moc pouze proto, že jsou kolektivními reprezentacemi skupiny a jsou podporovány a prosazovány skupinovým nátlakem“ (Cohen 2016: 122-3). Etnicita tedy není jednoduše definovatelným konceptem, protože se její struktura i projevy mění v čase a prostoru. Cohen uvádí, že z toho důvodu je třeba nahlížet na etnicitu jako na **proměnnou**, protože „v každém sociokulturním prostředí se tato proměnná nachází ve stavu vzájemné závislosti s řadou dalších proměnných“ (Cohen 2016: 124). Etnicita totiž bývá **vyjadřována a zakoušena v různých sociálních a kulturních prostředích proměnlivě, především pak podle pozice ve struktuře mocenských vztahů** (Commaroff, Commaroff 2016: 181). Právě tato proměnlivost je podle Hechtera důvodem, proč etnicita tolik odolává definicím a je tak složité ji popsat (Hechter in Commaroff, Commaroff 2016: 181). Zároveň má ale etnicita tendenci být považována za přirozenou a neměnnou konstantu. Jak uvádějí manželé Commaroffovi, „tam, kde se etnicita stává základem sociální klasifikace a statusových relací, **vzniká dojem, že individuální a skupinový úděl je determinován právě etnicitou, a nikoliv silami, jež ji samu generují**“ (Commaroff, Commaroff 2016: 189).

Jak už jsme ale uváděli, **pro potřeby censu** by bylo daleko vhodnější, aby byla etnicita spíše neměnnou konstantou než nestálou proměnnou, a proto k ní často tak i různé metodiky přistupují. Kalibová (2009) i Langhamrová s Fialou (2008) popisují řadu takových metodik v historii českých a československých censů, které zacházeli s romskou etnicitou jako s neměnnou konstantou, kterou je třeba odhalit a nejlépe donutit jedince za Romy považované, aby se k této konstantě/kategorii sami přihlásili. Výše popisovaný obrat od objektivizovaných definic a přístupů k etnicitě, rase či národu k definicím subjektivizovaným tak výrazně proměnil nejen chápání zmiňovaných konceptů jako takových (Brubaker, Loveman, Stamatov 2004), ale i zacházení s nimi v rámci censu.

Současné **metodiky konceptualizace etnicity v censech se snaží překlenout dvě úrovně**, na kterých etnicita jako koncept existuje. Na jedné straně je to **rovina analytická**, tedy rovina badatele, kdy je na etnicitu třeba nahlížet jako na koncept zkonstruovaný výzkumníkem, u kterého je otázkou, nakolik se s ním bude zkoumaný ztotožňovat či ne (Eriksen 2016: 111). A na straně druhé je to **rovina nativní**, tedy rovina zkoumaných, kteří sami ve své žité sociální realitě koncept vytvářejí. Tyto dvě úrovně konceptu etnicity odpovídají výše popisovaným perspektivám etické a emické. Cílem současných metodik censů tedy je tuto dichotomii překročit. V ideálním případě, jehož dosáhnout je velmi složité, ne-li nemožné vzhledem ke zmiňované proměnlivosti konceptu etnicity, aby obě roviny a perspektivy byly totožné. Proto, jak uvádí Eriksen, „otázka by tedy neměla znít: ‚Co je to etnicita?‘, ale spíše: ‚Jak může být etnicita nejužitečněji konceptualizována?‘“ (Eriksen 2016: 115).

Problémem ovšem není pouze samotná konceptualizace kategorie etnicity v censu, ale i její **reliabilita**. Vzhledem k tomu, že je etnicita proměnnou měnící se v čase a prostoru, a proto i její projevy a charakteristiky varíují. Proto se i konceptualizace etnicity liší nejen mezinárodně, ale i vnitrostátně napříč jednotlivými

institucemi. Na to poukazuje Patrick Simon, když uvádí, že neexistuje jednotná právně závazná definice etnicity (Simon 2011: 12). Jde i o problém terminologický, kdy jsou podobným způsobem konstruované kategorie nazývány různými termíny (rasa, etnicita, národnost apod.) (Simon 2011: 13).

Konstruktivistický a subjektivistický přístup k etnicitě tak v sociálních vědách i v censech výrazně převažuje. Etnicita je standardně v censech zjišťována na základě **práva na sebeurčení** (Simon 2011, United Nations 2008). A jak uvádí Simon, převádění konstruktivistických přístupů k rase a etnicitě do statistických kategorií je značně problematické a je jednou z největších výzev současnosti (Simon 2011: 13). Etnicita je tak v censech tou **nejnestabilnější a nejnereliabilnější kategorií** (Simpson, Akinwale 2007).

Právní aspekty sběru etnických dat v ČR

Lucie Obrovská

Zpracování údajů o etnické či národnostní příslušnosti

Právní úprava v České republice

Žádný český předpis neobsahuje výslovnou zmínku o získávání a zpracovávání informací o etnicitě. Nicméně z relevantní úpravy, tedy obecného nařízení o ochraně osobních údajů (GDPR³⁹) je jednoznačné, že na tuto problematiku je třeba aplikovat úpravu ochrany osobních (citlivých) údajů, jejímž prvotním cílem je zamezení zneužití citlivých údajů, poškození či diskriminaci fyzické osoby prostřednictvím takových údajů, jakož i nadbytečnému zasahování do soukromí jedince. Určující je zásada, na základě které má **veřejná moc, ale také soukromí zaměstnavatelé či poskytovatelé služeb apod. zpracovávat o fyzických osobách výhradně takové informace, které nezbytně potřebují k dosažení požadovaného účelu.** Co je potřebný či požadovaný účel a které informace jsou nezbytné, resp. které nadbytečné, může být sporné. V konkrétním případě může autoritativně rozhodnout Úřad pro ochranu osobních údajů. Zmíněný princip, stanovící co možná nejpečlivější ochranu soukromé sféry jedince, ovšem může být v rozporu s některými dalšími veřejnými cíli, proto je třeba uzavřít, že získávání údajů o etnicitě je žádoucí.

Komplexní úpravu obsahující zde sledovanou otázku nakládání s údaji o etnicitě tedy nenajdeme, proto si musíme vypomoci souvisejícími předpisy. Těmi jsou, pomineme-li ochranu soukromí zakotvenou na ústavní úrovni v Listině základních práv a svobod⁴⁰, zejména:

- obecné nařízení o ochraně osobních údajů a na ně navazující český zákon,⁴¹
- zákon o právech příslušníků národnostních menšin,
- zákon o rovném zacházení a o právních prostředcích ochrany před diskriminací (antidiskriminační zákon) a dále nejružnější resortní předpisy.⁴²

³⁹ *General Data Protection Regulation*, nařízení Evropského parlamentu a Rady (EU) 2016/679 ze dne 27. dubna 2016, o ochraně fyzických osob v souvislosti se zpracováním osobních údajů a o volném pohybu těchto údajů a o zrušení směrnice 95/46/ES (v textu je použit název „**obecné nařízení o ochraně osobních údajů**“). Celý text předpisu je dostupný zde: https://www.uoou.cz/assets/File.ashx?id_org=200144&id_dokumenty=31512

⁴⁰ Usnesení předsednictva ČNR č. 2/1993 Sb., o vyhlášení Listiny základních práv a svobod jako součásti ústavního pořádku České republiky, čl. 7 odst. 1: „*Nedotknutelnost osoby a jejího soukromí je zaručena. Omezena může být jen v případech stanovených zákonem.*“

⁴¹ V době zpracování této analýzy (listopad 2018) nebyl přijat tzv. adaptační zákon, jehož přijetí mělo následovat po účinnosti obecného nařízení o ochraně osobních údajů. Obecné nařízení o ochraně osobních údajů totiž neupravuje všechny otázky týkající se ochrany osobních a citlivých údajů, když některé z nich jsou ponechány národním zákonodárcům a nepodléhají celounijní úpravě. V každém případě již nelze na problematiku aplikovat zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů, ve znění pozdějších předpisů, jenž byl de facto nahrazen právě přijetím celounijní úpravy, tedy obecným nařízením o ochraně osobních údajů.

⁴² Například pro ochranu osobních údajů dětí, žáků a studentů je relevantní dále zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání, ve znění pozdějších předpisů, neboť jsou v něm obsaženy právní důsledky porušení ochrany osobních údajů. S problematikou také souvisí vyhláška č. 364/2005 Sb., o vedení dokumentace škol a školských zařízení a školní matriky a o předávání

Vybraným předpisům bude věnována pozornost posléze, přičemž **obecné nařízení o ochraně osobních údajů, které je od 25. května 2018 základním předpisem v oblasti ochrany osobních údajů, a tedy i údajů o etnickém nebo národnostním původu**, je vzhledem ke svému původu zařazeno do kapitoly o právu EU.

Ochrana osobních údajů: údaj o rase / etnicitě / národnosti jako citlivý údaj

Informace (údaj) o konkrétní fyzické⁴³ osobě je předmětem ochrany tehdy, jde-li o informaci, která je jednoznačně spojena s identifikovanou nebo identifikovatelnou fyzickou osobou. Jde o jakoukoli informaci spojenou s danou osobou (například výsledky přijímacího řízení, emailová adresa, datum narození apod.). Mezi osobní údaje patří také tzv. citlivé osobní údaje, ty mají ještě vyšší stupeň ochrany. Zatímco u „běžných“ osobních údajů lze uzavřít, že je může správce údajů⁴⁴ zpracovávat poměrně běžně, bez výslovného souhlasu dotyčné osoby na základě řady právních titulů (zejména v případě zákonné povinnosti, veřejného zájmu, ochrany životně důležitých zájmů dané osoby apod.⁴⁵), tak zvané citlivé údaje, mezi něž patří i údaj o etnickém nebo národnostním⁴⁶ původu, lze zpracovávat vlastně výjimečně.

Pokud má kdokoli pochybnost o tom, zda jeho údaj je či není zpracováván legitimně, případně je-li svědkem neoprávněného zpracování osobních nebo citlivých údajů, má možnost se obrátit se stížností na Úřad na ochranu osobních údajů.

Právní důvody zpracování citlivých údajů

Ke zpracování citlivých údajů může dojít výhradně v následujících situacích:

- Při poskytnutí výslovného, informovaného, svobodného souhlasu dané osoby, tedy subjektu údajů (namísto nezletilého udělují souhlas jeho zákonní zástupci apod.) nebo
- při existenci závažného právního důvodu, který by v případě sporu prokazoval správce údajů, resp. ten, kdo by je jakkoli zpracovával. Blíže jsou tyto důvody

---

údajů z dokumentace škol a školských zařízení a ze školní matriky (vyhláška o dokumentaci škol a školských zařízení), ve znění pozdějších předpisů, která upravuje bližší podmínky zpracovávání údajů o žácích. Tolik pro příklad z oblasti školství, podobně v řadě dalších životních situací se můžeme setkat s předpisy upravujícími zpracování osobních nebo citlivých údajů (dalším příkladem může být vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 98/2012 Sb., o zdravotnické dokumentaci, ve znění pozdějších předpisů).

⁴³ Informace označované jako osobní údaje požívají ochrany jen v případě fyzických, nikoli právnických osob. Ty jsou z ochrany vyňaty, právní řád umožňuje jiné formy ochrany například při zneužití „dobrého jména“ firmy.

⁴⁴ Podle čl. 4 odst. 7 obecného nařízení o ochraně osobních údajů je „správcem údajů fyzická nebo právnická osoba, orgán veřejné moci, agentura nebo jiný subjekt, který sám nebo společně s jinými určuje účely a prostředky zpracování osobních údajů, jsou-li účely a prostředky tohoto zpracování určeny právem Unie či členského státu, může toto právo určit dotčeného správce nebo zvláštní kritéria pro jeho jmenování“.

⁴⁵ Tímto se myslí například situace, kdy člověk dostane epileptický záchvat a přítomné osoby se pokusí zjistit jeho osobní údaje za účelem pomoci – například podání léků). Jako další důvody pro možné zpracování se uvádí oprávněný zájem správce a dále plnění smlouvy.

⁴⁶ Pojmy „etnický“ a „národnostní“, případně „rasový“ původ jsou v textu použity zaměnitelně. Obecné nařízení o ochraně osobních údajů používá v čl. 9 termín „rasový či etnický původ“. Antidiskriminační zákon, tedy zákon č. 198/2009 Sb., o rovném zacházení a o právních prostředcích ochrany před diskriminací, ve znění pozdějších předpisů, uvádí jak zákaz diskriminace na základě rasy, tak etnicity nebo národnosti (§ 2 odst. 3 zákona: „Přímou diskriminací se rozumí takové jednání, včetně opomenutí, kdy se s jednou osobou zachází méně příznivě, než se zachází nebo zacházelo nebo by se zacházelo s jinou osobou ve srovnatelné situaci, a to z důvodu rasy, etnického původu, národnosti, pohlaví, sexuální orientace, věku, zdravotního postižení, náboženského vyznání, víry či světového názoru, a dále v právních vztazích, ve kterých se uplatní přímo použitelný předpis Evropské unie z oblasti volného pohybu pracovníků³⁾, i z důvodu státní příslušnosti.“).

specifikovány v čl. 9 obecného nařízení o ochraně osobních údajů takto: „zakazuje se zpracování osobních údajů, které vypovídají o rasovém či etnickém původu, politických názorech, náboženském vyznání či filozofickém přesvědčení nebo členství v odborech, a zpracování genetických údajů, biometrických údajů za účelem jedinečné identifikace fyzické osoby a údajů o zdravotním stavu či o sexuální životě nebo sexuální orientaci fyzické osoby“.

Uvedený zákaz se nepoužije, pokud jde o některý z těchto případů zmíněných v odstavci druhém:

- *subjekt údajů udělil výslovný souhlas se zpracováním těchto osobních údajů pro jeden nebo více stanovených účelů, s výjimkou případů, kdy právo Unie nebo členského státu stanoví, že zákaz uvedený v odstavci 1 nemůže být subjektem údajů zrušen,*
- *zpracování je nezbytné pro účely plnění povinností a výkon zvláštních práv správce nebo subjektu údajů v oblasti pracovního práva a práva v oblasti sociálního zabezpečení a sociální ochrany, pokud je povoleno právem Unie nebo členského státu nebo kolektivní dohodou podle práva členského státu, v němž se stanoví vhodné záruky týkající se základních práv a zájmů subjektu údajů,*
- *zpracování je nutné pro ochranu životně důležitých zájmů subjektu údajů nebo jiné fyzické osoby v případě, že subjekt údajů není fyzicky nebo právně způsobilý udělit souhlas,*
- *zpracování provádí v rámci svých oprávněných činností a s vhodnými zárukami nadace, sdružení nebo jiný neziskový subjekt, který sleduje politické, filozofické, náboženské nebo odborové cíle, a za podmínky, že se zpracování vztahuje pouze na současné nebo bývalé členy tohoto subjektu nebo na osoby, které s ním udržují pravidelné styky související s jeho cíli, a že tyto osobní údaje nejsou bez souhlasu subjektu údajů zpřístupňovány mimo tento subjekt,*
- *zpracování se týká osobních údajů zjevně zveřejněných subjektem údajů,*
- *zpracování je nezbytné pro určení, výkon nebo obhajobu právních nároků nebo pokud soudy jednájí v rámci svých soudních pravomocí,*
- *zpracování je nezbytné z důvodu významného veřejného zájmu na základě práva Unie nebo členského státu, které je přiměřené sledovanému cíli, dodržuje podstatu práva na ochranu údajů a poskytuje vhodné a konkrétní záruky pro ochranu základních práv a zájmů subjektu údajů,*
- *zpracování je nezbytné pro účely preventivního nebo pracovního lékařství, pro posouzení pracovní schopnosti zaměstnance, lékařské diagnostiky, poskytování zdravotní nebo sociální péče či léčby nebo řízení systémů a služeb zdravotní nebo sociální péče na základě práva Unie nebo členského státu nebo podle smlouvy se zdravotnickým pracovníkem a při splnění podmínek a záruk uvedených v odstavci 4,*
- *zpracování je nezbytné z důvodů veřejného zájmu v oblasti veřejného zdraví, jako je ochrana před vážnými přeshraničními zdravotními hrozbami nebo zajištění přísných norem kvality a bezpečnosti zdravotní péče a léčivých přípravků nebo zdravotnických prostředků, na základě práva Unie nebo členského státu, které stanoví odpovídající a zvláštní opatření pro zajištění práv a svobod subjektu údajů, zejména služebního tajemství nebo*
- *zpracování je nezbytné pro účely archivace ve veřejném zájmu, pro účely vědeckého či historického výzkumu nebo pro statistické účely v souladu s čl. 89 odst. 1 na základě práva Unie nebo členského státu, které je přiměřené sledovanému cíli, dodržuje podstatu práva na ochranu údajů a poskytuje vhodné a konkrétní záruky pro ochranu základních práv a zájmů subjektu údajů.*

Zcela logicky se nabízí otázka, v kterých konkrétních situacích tedy lze citlivé údaje zpracovávat, pokud subjekt údajů neudělil souhlas. U některých výše zmíněných důvodů zpracování nejspíše není zásadního sporu ohledně jejich významu. Například důvod spočívající v plnění zvláštních povinností správce údajů je jasný: pokud má správce kterýmkoli předpisem uloženou povinnost, pak pro její splnění může zpracovávat osobní (i citlivé) údaje bez souhlasu subjektu údajů. Obdobně lze jednoznačně interpretovat právní důvod zpracování citlivých údajů spočívající v tom, že subjekt údajů je zjevně zveřejnil, a je tedy srozuměn s jejich obecnou známostí.

Další právní důvody zpracování uvedené v citovaném článku však takto jednoznačně interpretovat nelze, jsou zákonodárcem formulovány úmyslně poměrně obecně a široce, aby mohly pokrýt celou škálu předem nepředvídatelných situací. Je pak na interpretaci Úřadem na ochranu osobních údajů, ale především národními soudy, aby dovodily, zda se v konkrétně posuzovaném případě mohlo či nemohlo jednat o splnění takového právního důvodu (například poměrně vágně působí pojem „veřejný zájem“). K otázce interpretace těchto právních důvodů by také mohl dopomoci připravovaný adaptační zákon, neboť ten by mohl některé pojmy alespoň částečně konkretizovat.

Jedním z obecně formulovaných právních důvodů zpracování citlivých údajů je také zpracování údajů pro **účely archivace ve veřejném zájmu, pro účely vědeckého nebo historického výzkumu, případně pro účely statistické**, ve smyslu čl. 89 odst. 1 obecného nařízení o ochraně osobních údajů⁴⁷. Zde totiž může vyvstat důvodná obava, jak závažný důvod by musel být předestřen a vysvětlen veřejnosti, aby jej přijala jako nezbytný důvod pro zpracování adresných údajů o etnicitě. Není tajemstvím, že především etnické a národnostní menšiny se po trpkých zkušenostech spojených s utlačováním, bezprávím a násilím razantně brání nejen zpracování údajů o etnicitě v adresné, ale dokonce často i v neadresné podobě.

Lze si tedy sice představit, že by došlo například k legislativní úpravě zákona č. 89/1995 Sb., o Státní statistické službě, ve znění pozdějších předpisů, případně jiného předpisu, jíž by byl umožněn sběr etnických údajů o osobách. Důvod takovéto legislativní úpravy by však musel být závažný a předem deklarovaný. Současně by muselo být vysvětleno, z jakého důvodu nelze potřebného účelu, jenž je sledován onou novelizací, dosáhnout jiným způsobem, jenž by méně zasahoval do práv osob.

Lze si dokonce představit také situaci, kdy by ke zpracování etnických údajů přistoupil některý z orgánů veřejné moci bez zmíněné legislativní úpravy, ovšem musel by pro takový postup mít zcela jasně deklarovaný, závažný důvod. Lze se domnívat, že v praxi by se takový důvod přinášející nezbytnost zpracování etnických údajů v adresné formě hledal obtížně, navíc statistické údaje se vedou právě v neadresné formě a úprava stanovená v obecném nařízení o ochraně osobních údajů nebrání zpracování neadresných údajů. Nařízení přesto umožňuje zpracování i v situaci, kdy správce údajů zpracovává osobní údaje adresně, přísluší-li mu tato možnost podle jiného předpisu (blíže se problematice adresného a neadresného sběru věnuje kapitola třetí).

---

⁴⁷ Zmíněný článek je přitom poměrně restriktivní, pokud jde o zmíněný důvod zpracování, když stanoví povinnost zajištění minimalizace zpracovávaných údajů a bezpečnosti zpracovávaných údajů. Uvádí: *Zpracování pro účely archivace ve veřejném zájmu, pro účely vědeckého či historického výzkumu nebo pro statistické účely podléhá v souladu s tímto nařízením vhodným zárukám práv a svobod subjektu údajů. Tyto záruky zajistí, aby byla zavedena technická a organizační opatření, zejména s cílem zajistit dodržování zásady minimalizace údajů. Tato opatření mohou zahrnovat pseudoanonymizaci za podmínky, že lze tímto způsobem splnit sledované účely. Pokud mohou být sledované účely splněny dalším zpracováním, které neumožňuje nebo které přestane umožňovat identifikaci subjektů údajů, musí být tyto účely splněny tímto způsobem.*

Pokud bychom právě uvedené demonstrovali na oblasti školství, tedy šlo by o otázku oprávněnosti zpracování údaje o etnickém původu žáka ve škole,⁴⁸ museli bychom jednak řešit, zda vůbec lze zpracovávat takovéto údaje, zda je možné je evidovat ve spojení s konkrétním jménem a příjmením žáka, a dále jak vůbec takový údaj o příslušnosti konkrétního žáka k některé národnosti určit, tedy zda může třetí osoba (učitel, výzkumník, inspektor České školní inspekce apod.) uzavřít, že právě konkrétní žák je dané národnosti.

Při absenci některého zákonného důvodu vyjádřeného v čl. 9 obecného nařízení o ochraně osobních údajů by bylo třeba pro zpracovávání etnických údajů žáků ve spojení s konkrétními jmény a příjmeními získat souhlas subjektu údajů (tj. zletilého studenta), případně zákonných zástupců nezletilého žáka.⁴⁹ Stejně by tomu bylo v případě zpracování dalších citlivých údajů o žákovi, mezi něž patří takové informace, jež by samy o sobě mohly způsobit diskriminaci. Podle právní úpravy náleží k citlivým údajům údaj o **rasovém/etnickém/národnostním** původu, o náboženském vyznání, genetické a biometrické údaje, údaje o sexuální orientaci či sexuálním životě, ale také členství v odborech.

Při zjišťování informace o etnicitě vyvstává specifická otázka, zda právě výhradně subjekt údajů může prohlásit, že je určité etnicity/národnosti. Nebo zda toto o něm může uzavřít někdo jiný, a pokud ano, na základě jakých kritérií. Stojí tu tedy proti sobě právo na sebeurčení a skutečnost, že právní předpisy neobsahují žádná objektivní kritéria pro určení toho, kdo je romského, vietnamského, ukrajinského, bulharského apod. původu. Této otázce se proto analýza věnuje obšírněji v kapitole 4 a 5.

Význam pojmu zpracování osobních a citlivých údajů

Je třeba zdůraznit, že nejen využívání etnických údajů například pro výzkumné účely je podle platné právní úpravy zpracováním údajů, ale také jejich zjišťování – tedy získávání, evidování a dále uchovávání. To se týká zde zkoumané otázky, protože i samotné zjišťování, získávání (ať již jakoukoli formou) informace, která má osobní povahu nebo je citlivým údajem, musíme chápat jako zpracování takového údaje. **Přitom i při zjišťování některých⁵⁰ dalších potenciálně diskriminačních znaků je situace poněkud specifická:** na náboženské vyznání či sexualitu je možné se dané osoby dotázat, ale etnicita má svůj rozměr i v kontextu sebeurčení, ale také z pohledu třetí osoby. Jinými slovy zpracování údaje o etnickém nebo národnostním původu nepochybně spadá pod zpracování osobních (citlivých) údajů, specifické však u tohoto údaje je, **jak jsme jej u dané osoby zjistili a jakou má relevanci.**⁵¹

Pokud bychom měli definovat činnosti chápané jako zpracování osobních (i citlivých) údajů, jedná se podle čl. 4 odst. 2 obecného nařízení o ochraně osobních údajů o jakoukoli „operaci nebo soubor operací s osobními údaji nebo soubory osobních údajů, který je prováděn pomocí či bez pomoci automatizovaných postupů, jako je shromáždění, zaznamenání, uspořádání, strukturování, uložení, přizpůsobení nebo pozměnění,

---

⁴⁸ Škola běžně informaci o tom, zda se rodina hlásí k romské příslušnosti, nikde neneviduje. Potřebnost získání takového údaje může například plynout z výzkumného záměru externího subjektu provádějícího ve škole výzkum.

⁴⁹ Typicky rodiče, ale mohou jimi být také osvojitelé apod.

⁵⁰ Oproti tomu pohlaví, věk, zdravotní postižení, těhotenství apod. jsou určitelné objektivně, jednoznačně.

⁵¹ Například u sexuální orientace není relevantní, co o dané osobě uvede osoba jiná (sexuální vnímání a sexuální preference jsou subjektivní kategorií). U určení etnického nebo národnostního původu však je z jistého pohledu určující i subjektivní vnímání dané osoby, i určení třetí osobou, tj. tak zvaná přisuzovaná etnicita.

vyhledání, nahlédnutí, použití, zpřístupnění přenosem, šíření nebo jakékoliv jiné zpřístupnění, seřazení či zkombinování, omezení, výmaz nebo zničení."

Nejčastější činnosti interpretované jako zpracování citlivých údajů jsou následující: *shromáždění, zaznamenání, uspořádání, strukturování, uložení, přizpůsobení nebo pozměnění, vyhledání, nahlédnutí, použití, zpřístupnění přenosem, šíření nebo jakékoli jiné zpřístupnění, seřazení či zkombinování, omezení, výmaz nebo zničení.*

Dodejme ještě, že pokud osoba poskytne údaj například tak, že nám předá vizitku, v níž logicky budou zachyceny osobní údaje, pak není třeba souhlasu ke zpracování těchto údajů. Navíc souhlasu subjektu údajů není třeba ani tehdy, jsou-li osobní údaje získávány k soukromému nebo osobnímu účelu.⁵²

Mezinárodní právo a právo EU

Pokud bychom měli vyhodnotit, co k danému tématu, tedy právní relevanci zpracovávání údajů o etnicitě osob, uvádějí právní prameny, jimiž je Česká republika vázána na mezinárodním poli, v obecné úrovni je třeba zmínit mezinárodní dohody uvádějící ochranu soukromí (mezi ně patří zejména dále zmíněné úmluvy, tedy Úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod a dále Mezinárodní pakt o občanských a politických právech) a dále úpravu prostřednictvím práva Evropské unie.

Mezinárodní úmluvy a zásah do soukromí

Podle čl. 8 odst. 1 Evropské úmluvy o lidských právech (Úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod⁵³) má „každý právo na respektování svého soukromí a rodinného života, obydlí a korespondence“. Pojmeme soukromí se přitom myslí i souhrn informací a událostí ze soukromí člověka, jež nejsou a nemají být veřejnou mocí zpracovávány. Je pak otázkou, zda může být informace o národnosti nebo etnicitě osoby zpracovávána, a pokud ano, za jakých podmínek.

Zmíněná úmluva uvádí výčet důvodů, kdy může státní moc zasahovat do soukromé sféry⁵⁴, mezi něž patří ochrana bezpečnosti nebo pořádku, hospodářský blahobyt země, předcházení nepokojům a zločinnosti, ochrana zdraví, morálky, případně práv jiných. Ve všech těchto případech je ovšem možné do soukromí zasáhnout výhradně tehdy, **je-li to nezbytné**. Proto by vždy v případě sporu bylo třeba poměřovat, který ze zájmů chráněných předpisy má mít v konkrétním případě „přednost“ a zda je zásah do soukromí veden **oprávněným účelem**, zda je **nezbytný**, zda je ho dosahováno **přiměřeným způsobem**.

Obdobně tak uvádí čl. 17 Mezinárodního paktu o občanských a politických právech,⁵⁵ že se zakazuje jakékoliv svévolné zasahování do soukromého života osob, a

⁵² Pokud obdržím telefonní číslo osoby, která mi jej dala dobrovolně za účelem pozdějšího soukromého setkání, nejde o zpracování osobního údaje této osoby.

⁵³ Do českého právního řádu byl text Úmluvy přijat prostřednictvím Sdělení federálního ministerstva zahraničních věcí č. 209/1992 Sb.

⁵⁴ Podle čl. 8 odst. 2 „státní orgán nemůže do výkonu tohoto práva zasahovat kromě případů, kdy je to v souladu se zákonem a nezbytné v demokratické společnosti v zájmu národní bezpečnosti, veřejné bezpečnosti, hospodářského blahobytu země, předcházení nepokojům a zločinnosti, ochrany zdraví nebo morálky nebo ochrany práv a svobod jiných.“

⁵⁵ Vyhláška ministra zahraničních věcí č. 120/1976 Sb., o Mezinárodním paktu o občanských a politických právech a Mezinárodním paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech. Čl. 17 odst. 1 uvádí: „Nikdo nesmí být vystaven svévolnému zasahování do soukromého života, do rodiny, domova nebo korespondence ani útokům na svou čest a pověst.“

obdobný závazek obsahuje také čl. 7 odst. 1 Listiny základních práv a svobod, podle něhož je zaručena nedotknutelnost osoby a jejího soukromí.

Právo EU a GDPR

Ani na úrovni práva EU nenalezneme konkrétní zmínku o tom, zda lze či nelze shromažďovat a dále zpracovávat údaje o etnicitě, resp. zda a jakým způsobem může probíhat sběr údajů o etnicitě. Proto je třeba si vypomoci souvisejícími předpisy. Jak uvádím níže, s problematikou údajů o etnicitě souvisí směrnice 2000/43/ES⁵⁶, kterou se zavádí zásada rovného zacházení s osobami bez ohledu na jejich rasu nebo etnický původ. Tato směrnice zavádí níže popsané povinnosti, jejichž splnění je bez znalosti dat o etnicitě obtížné. Potřebnost sběru údajů o etnicitě tedy lze dovodit i z práva EU.

Samotnou úpravu zpracování údajů o etnicitě nalezneme v již zmíněném obecném nařízení o ochraně osobních údajů. Tento předpis, který je i v českém právním řádu od května 2018 stěžejním předpisem i pro otázku sběru údajů o etnicitě, nebude obšírně představen touto analýzou, neboť by to bylo nad rámec cílů analýzy. Zmiňme proto jen zcela stěžejní principy, na nichž je nařízení založeno:

- stanoví přísnější, konkrétnější a jednotný rámec pro zpracování osobních a citlivých údajů,
- umožňuje udělit při porušení ochrany osobních údajů vyšší sankce správcům údajů než doposud,
- některým správcům stanoví povinnost jmenovat pro správu této agendy pověřence,
- zdůrazňuje, že si nelze vyžádat jeden obecný souhlas subjektu údajů,⁵⁷ naopak souhlas musí být informovaný, svobodně udělený a **co nejkonkrétnější**,
- základní principy zpracování údajů jsou podle GDPR nezbytnost (v naší otázce proto bude stěžejní, zda skutečně potřebujeme zpracovávat údaj o etnicitě a proč) a přiměřenost,
- ke zpracování údajů je třeba mít **právní titul** (některý zákonem jmenovaný důvod pro zpracování, tedy souhlas subjektu údajů, případně jiný zákonný důvod),
- subjekt údajů je třeba vždy **náležitě poučit o zpracování osobních údajů**,
- je třeba dobře **zajistit bezpečnost** zpracovávaných údajů⁵⁸ a veškeré údaje **uchovávat výhradně po dobu**, kdy to je potřebné a nezbytné.

Všechny tyto principy **musí dodržet i správce údajů o etnicitě/národnosti osob**. Bližší informace k výkladu GDPR lze nalézt zde: <https://www.uoou.cz/gdpr-strucne/ds-4843/p1=4843> a zde: <https://www.gdpr.cz/>.

Pro účely této analýzy je stěžejní uvést, že **GDPR upravuje zpracování údajů o etnicitě v případě jejich jednoznačné přiřaditelnosti ke konkrétní osobě**, tj. jinými slovy se týká adresného sběru etnických údajů. Naopak, pokud realizujeme neadresný sběr údajů o etnicitě (k rozdílu mezi adresným a neadresným sběrem viz více následující kapitola), GDPR na daný proces vůbec nedopadá, neboť osobní údaj (citlivý údaj) požívající ochrany podle GDPR je údaj, jehož prostřednictvím je možné určitou

⁵⁶ Text směrnice je dostupná například zde: https://www.mpsv.cz/files/clanky/1127/smernice_2000_43.pdf

⁵⁷ Subjektem údajů je ten, jehož údaje mají být zpracovávány. V oblasti služeb je subjektem údajů tedy spotřebitel, v oblasti zaměstnání typicky zaměstnanec, ve školství půjde o žáka, resp. jeho zákonného zástupce.

⁵⁸ K údajům se nesmí dostat nikdo jiný než osoba s nimi nakládající, tzn., není například důvodné nechávat písemně nebo v dostatečně nezaheslovaném počítači zachycené údaje v neuzamčené kanceláři apod.

fyzickou osobu identifikovat. Při neadresném sběru nedochází k jednoznačné identifikaci etnického údaje s konkrétní osobou.

Možnosti tzv. adresného a neadresného sběru etnických údajů

V předchozích kapitolách bylo pojednáno o způsobu ochrany etnických údajů za situace, kdy je tento údaj **spojitelný s konkrétní osobou** (například „Anna Černá – Romka“). Pokud jsou v určitém písemném dokumentu nebo v jinak zachytitelné formě (například v určité databázi v PC) evidována jména konkrétních fyzických osob a k nim je přiřazena informace, jakého národnostního původu je daná osoba, jedná se o citlivý údaj, jenž je předmětem ochrany podle výše zmíněného právního rámce, tedy do 24. května 2018 se tak dělo prostřednictvím zákona č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů, ve znění pozdějších předpisů, od 25. května 2018 ochranu těchto údajů obsahuje obecné nařízení o ochraně osobních údajů.

Nutno uvést, že pokud by kdokoli realizoval zpracovávání etnických údajů v této, adresné formě, musel by k tomu disponovat určitým právním titulem, jak je zmíněno výše. Jedním z nich může být souhlas subjektu údajů (zákonných zástupců). Lze si představit i situaci, kdy by sběr údajů mohl být odůvodněn důležitým veřejným zájmem, ovšem muselo by být subjektům údajů **důkladně vysvětleno, jaký konkrétní důvod je k tomu dán, proč je sběr etnických dat nezbytný apod.** (podle čl. 12 odst. 1 obecného nařízení o ochraně osobních údajů *„správce přijme vhodná opatření, aby poskytl subjektu údajů stručným, transparentním, srozumitelným a snadno přístupným způsobem za použití jasných a jednoduchých jazykových prostředků veškeré informace uvedené v článcích 13 a 14 a učinil veškerá sdělení podle článků 15 až 22 a 34 o zpracování, zejména pokud se jedná o informace určené konkrétně dítěti. Informace poskytne písemně nebo jinými prostředky, včetně ve vhodných případech v elektronické formě. Pokud si to subjekt údajů vyžádá, mohou být informace poskytnuty ústně, a to za předpokladu, že identita subjektu údajů je prokázána jinými způsoby“*).

Pokud je to z pohledu účelu sběru etnických dat dostatečné, **jeví se jako právně jistější** realizovat sběr dat tzv. neadresným způsobem, tzn. tak, že nedochází ke spojení etnického údaje s konkrétní osobou. Příkladem neadresné informace o etnicitě může být závěr výzkumné zprávy obsahující informaci, že „ve třídě 7. B je sedm žáků romského původu“ nebo „Firma ABC, s. r. o., zaměstnala v období druhého kvartálu roku 2019 dvacet romských uchazečů a uchazeček o práci“. Tímto způsobem, tedy neadresným zjišťováním a zveřejňováním etnických dat v minulosti postupovaly i orgány veřejné moci, a to jak Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, které provádělo a dále plánuje provádět mj. sčítání romských žáků na středních školách, tak také Česká školní inspekce a veřejný ochránce práv. Právě ombudsman realizoval rozsáhlý výzkum týkající se zastoupení romských žáků na vybraných bývalých zvláštních školách, přičemž po jeho ukončení vypracoval výzkumnou zprávu uvádějící procentní počty těchto žáků. Bližší informace k výzkumu jsou uvedeny níže.

Neadresný sběr etnických dat je tedy získávání etnických údajů bez spojení se jménem konkrétní osoby. Neadresný sběr probíhá tak, že bez znalosti dalších informací o osobě (například jména, věku, rodinného kontextu) jsou evidovány údaje o etnicitě, přičemž jde jen o kvantitativní posouzení, tedy počet osob dané příslušnosti. Jelikož je takový údaj evidován nikoli ve spojení se jménem osoby, **ani zpětně není údaj o etnicitě osoby dohledatelný**, neboť v žádném dokumentu nefiguruje jméno ve spojení s etnickou příslušností.

Právě cestu neadresného sběru etnických dat zvolil bývalý veřejný ochránce práv, když realizoval výzkumné šetření na bývalých zvláštních školách, jehož účelem bylo zjištění podílu romských žáků na těchto školách kvůli odstranění diskriminačního stavu spočívajícího v nadměrném zastoupení Romů v tomto segmentu škol. Provedl

přítom kombinaci dvou metod. Na vylosovanou školu (losováno bylo několik desítek škol ve všech regionech České republiky) vždy přijeli pracovníci Kanceláře ombudsmana, kteří na základě vzhladu odhadovali, kolik je romských žáků ve všech třídách školy. Obdobně pak odhadovali počty romských žáků ve „svých“ třídách také učitelé, a to nezávisle na údajích uvedených pracovníky Kanceláře ombudsmana.⁵⁹ Ombudsman totiž vycházel z předpokladu, že takto získá pokud možno nejobektivnější informace o počtech romských žáků. Významný je přitom jak pohled nestranného pozorovatele, který odhaduje romský původ u dětí výhradně na základě vzhladu, tak údaj zmíněný vyučujícím, tedy osobou, která důvěrněji zná rodinné prostředí, v němž dítě vyrůstá. Ve výsledné zprávě z výzkumu ombudsmana tak figurovaly odhadované počty romských žáků z pohledu pracovníků Kanceláře ombudsmana a z pohledu vyučujících těchto dětí. Tyto údaje se mírně lišily, nikoli však v zásadní míře.

Práva příslušníků národnostních menšin – svobodná volba příslušnosti k národnosti

Pokud je určité uskupení osob žijících na území České republiky odlišováno od majority zpravidla společným jazykem, etnickým původem, kulturou a tradicemi a současně projevuje vůli být chápáno jako národnostní menšina, můžeme takové uskupení nazvat národnostní menšinou⁶⁰. Příslušníci takové skupiny pak disponují právy stanovenými zákonem č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů, za podmínky, že se k této menšině hlásí.

V České republice jsou přitom uznány následující menšiny: Bulhaři, Chorvati, Maďaři, Němci, Poláci, Slováci, Srbové, Romové, Rusíni, Rusové, Řekové, Ukrajinci, a od roku 2013 také Bělorusové a Vietnamci. Někdy bývají jmenováni také Židé, ale ti tvoří spíše kulturní a náboženskou, nikoli národnostní menšinu.⁶¹

Možnost přihlásit se k národnostní menšině

Významným právem příslušníků těchto menšin je právo svobodně si zvolit příslušnost k určité menšině a dále nalezneme výslovné ustanovení⁶² citovaného zákona, že pokud si osoba zvolí příslušnost k určité menšině, nesmí jí z toho vzejít jakákoli újma. Zmíněné právo s sebou tedy nese možnost, nikoli povinnost přihlásit se k národnostní menšině (typicky při sčítání lidu). Nikoho ale nelze do takového aktu nutit, proto například, i pokud by jiné osoby vnímaly člověka vzhladem k jeho jazyku, rodinnému kontextu a kulturnímu původu jako Vietnamce (Rusa, Roma apod.), neznamená to, že tato osoba má povinnost o sobě prohlásit takovou příslušnost. V Česku žijící Romové například poměrně často prohlašují, že jsou české, nikoli romské národnosti (patrně ve snaze se integrovat).

⁵⁹ K závěrům výzkumu blíže viz:

https://www.ochrance.cz/fileadmin/user_upload/DISKRIMINACE/Vyzkum/Vyzkum_skoly-zprava.pdf

⁶⁰ Přesnější definici zmiňuje ustanovení § 2 odst. 1 zákona o právech příslušníků národnostních menšin, podle něhož „národnostní menšina je společenství občanů České republiky žijících na území současné České republiky, kteří se odlišují od ostatních občanů zpravidla společným etnickým původem, jazykem, kulturou a tradicemi, tvoří početní menšinu obyvatelstva a zároveň projevují vůli být považováni za národnostní menšinu za účelem společného úsilí o zachování a rozvoj vlastní svébytnosti, jazyka a kultury a zároveň za účelem vyjádření a ochrany zájmů jejich společenství, které se historicky utvořilo“. Ovšem ani tato definice není zcela exaktní, ani být nemůže, když zmiňuje znaky národnostních menšin zpravidla je odlišující od majority.

⁶¹ <https://www.vlada.cz/cz/ppov/rnm/mensiny/ostatni-narodnostni-mensiny-16160/>

⁶² Ustanovení § 4 odst. 1 citovaného zákona o právech příslušníků národnostních menšin: „Z příslušnosti k národnostní menšině nesmí nikomu vzejít žádná újma.“

Evidování údajů o příslušnosti k národnosti

Podstatným je ustanovení § 4 odst. 2 zákona o právech příslušníků národnostních menšin, neboť výslovně uvádí, že „orgány veřejné správy nevedou (rozuměj: nesmějí vést, pozn. aut.) evidenci příslušníků národnostních menšin. Získávání, zpracovávání a používání osobních údajů ohledně příslušnosti k národnosti získané těmito orgány při sčítání lidu nebo podle jiného zvláštního zákona, které umožňují určení příslušnosti k národnosti menšině, nesmějí být použity pro jiný účel, než pro který byly shromážděny a uloženy, a po statistickém zpracování musejí být zničeny.“

Tím je ovšem myšlena evidence s uvedením jmen, tj. adresná, přičemž v následující větě tohoto ustanovení se zákonodárce odkazuje na ochranu osobních (citlivých) údajů. Jinými slovy **je možné vést statistiky počtů příslušníků národnostních menšin anonymně, bez spojitosti jména osoby s její národností příslušností.** Takováto neadresná evidence obsahující etnické údaje je v souladu se zákonem o právech příslušníků národnostních menšin, podobně jako s ustanovením § 10 odst. 3 Listiny základních práv a svobod,⁶³ podle něhož nelze neoprávněně shromažďovat, zveřejňovat apod. osobní údaje.

V souladu s úpravou zákona o právech příslušníků národnostních menšin by také bylo vedení evidence s adresnými etnickými údaji, ovšem za splnění podmínky uděleného informovaného, svobodného a konkrétního souhlasu dané osoby tak, jak stanoví obecné nařízení o ochraně osobních údajů. Na tomto principu je založeno i případné získávání informací o etnicitě nebo národnosti lidí při sčítání lidu. Podle zákona,⁶⁴ na jehož podkladu se konalo poslední sčítání lidu v České republice, občané mohou, ale nemusí kolonku týkající se jejich národnosti, vyplnit.⁶⁵ A i v případě jejího vyplnění musí být údaje posléze zničeny.

Potřebnost získávání informací o etnicitě

Již pokud sledujeme, k jakým krokům se Česká republika zavázala na mezinárodním poli, je evidentní, že sběr etnických údajů je více než potřebný. Podle již výše zmíněné směrnice 2000/43/ES, kterou se zavádí zásada rovného zacházení s osobami bez ohledu na jejich rasu nebo etnický původ, je ČR⁶⁶ povinna mj. provádět výzkum⁶⁷ týkající se diskriminace na základě příslušnosti k etnicitě. Už pokud se zamyslíme nad touto povinností, je evidentní, že k její realizaci by bylo potřeba evidovat etnické údaje,

⁶³ Podle zmíněného čl. 10 odst. 3 Listiny má každý právo na „ochranu před neoprávněným shromažďováním, zveřejňováním nebo jiným zneužíváním údajů o své osobě.“

⁶⁴ Zákon č. 296/2009 Sb., o sčítání lidu, domů a bytů v roce 2011.

⁶⁵ Ustanovení § 6 písm. b) bod 1. citovaného zákona: „Při sčítání se zjišťují tyto údaje (...) dobrovolné o fyzických osobách – národnost“.

⁶⁶ Realizace této povinnosti leží na veřejném ochránci práv (ombudsmanovi). Více k jeho kompetencím v oblasti diskriminace zde: www.ochrance.cz/diskriminace. Při naplňování této své povinnosti se zaměřil mj. na otázku vzdělávání romských žáků v bývalých zvláštních školách, kde právě proto, aby mohl sledovat podíl romských žáků na těchto školách, využil metody přisouzení etnicity žákům třetí osobou v kombinaci s odhadem učitelů, jak zmíněno výše. Využil přitom neadresného sběru dat. Přestože právně vzato nelze výzkumu nic vytknout, samotná realizace výzkumu byla citlivě vnímána odbornou i laickou veřejností, což dokládá velkou nechuť majoritní společnosti řešit problémy spojené se vzděláváním romských dětí (ostatně většina českých rodičů odmítá vzdělávat své děti ve třídě nebo škole, v níž se ve větším počtu vzdělávají Romové).

⁶⁷ Podle čl. 11 odst. 1 této směrnice: Členské státy v souladu se svými tradicemi a vnitrostátními zvyklostmi přijmou vhodná opatření na podporu dialogu mezi sociálními partnery, aby bylo podporováno rovné zacházení včetně sledování zvyklostí na pracovištích, kolektivních smluv, pracovních řádů a výzkumu nebo výměny zkušeností a osvědčené praxe.

v opačném případě totiž stěží lze efektivně jev, kterým je diskriminace na základě etnicity nebo národnosti, sledovat.

Pokud jde o zjišťování informací o vzdělávání etnických skupin orgány veřejné moci, je třeba uvést následující. Prostřednictvím metody neadresného sběru realizoval v roce 2011/2012 výzkum veřejný ochránce práv (ombudsman), když sledoval počty romských žáků na bývalých zvláštních školách určených pro děti s mentálním postižením. Dospěl k velmi závažným zjištěním, a to přesto, že kontrolované školy byly vybrány ze všech regionů ČR, přičemž byly losovány (tj. do v zorku kontrolovaných škol byly zařazeny i školy ve městech, kde Romové tradičně vůbec nežijí, proto romské děti tamní školy vůbec nenavštěvují).⁶⁸ Tato jeho aktivita byla jednorázová a souvisela s naplněním jeho zákonného úkolu⁶⁹ provádět v oblasti rovného zacházení výzkum.

Dále je třeba uvést aktivity Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR, neboť již po několik posledních let ministerstvo shromažďuje etnicky členěná data, a to získáváním informací od ředitelů škol, kteří mají obdobně jako v uváděném výzkumu veřejného ochránce práv kvalifikovaně odhadnout počty romských žáků.⁷⁰ Mimoto jsou zdrojem různých informací školní matriky a etnicky členěná data shromažďovala v minulosti také Česká školní inspekce, která je poté zahrnula do tematických zpráv. Nepochybně také v dalších oblastech by bylo třeba evidovat etnická data alespoň v neadresné, bezejmenné formě (oblast zaměstnanosti národnostních menšin nebo cizinců, oblast bydlení, dostupnost služeb ad.) a pracovat s nimi, neboť bez jejich znalosti nelze sledovat efektivitu různých veřejnoprávních opatření a politik. Přestože výše je uvedeno, že veřejný ochránce práv realizoval popisovaný výzkum na vybraných bývalých zvláštních školách, nelze konstatovat, že by byla data týkající se Romů v různých oblastech života systematicky sledována, tedy zjišťována ani evidována.

Shrnutí

Právní úprava neuvádí specifická pravidla týkající se adresného či neadresného sběru údajů o etnicitě, ani nestanoví výslovný příkaz sběru těchto dat, avšak jejich zjišťování je potřebné; tyto údaje jsou však řazeny mezi tzv. osobní (citlivé) údaje, a dopadá na ně proto zákonná ochrana osobních údajů.

Adresná etnická data, respektive údaje o etnicitě nebo národnosti konkrétní osoby, jsou podle obecného nařízení o ochraně osobních údajů (GDPR) citlivými osobními údaji, je tedy možné je zpracovávat za striktního dodržení zákonných podmínek (souhlas subjektu údajů nebo další důvody zmíněné čl. 9 odst. 2 tohoto nařízení).

Ochranu při zpracování adresných údajů o etnicitě by mohl modifikovat jiný předpis zákonné právní síly, pokud by správci údajů uložil povinnost je zpracovávat.

Přihlášení se k určité národnosti je založeno na principu dobrovolnosti, jak vyplývá z více právních předpisů, žádný předpis nestanoví povinnost zpracovávat adresná etnická data, na straně druhé neexistuje předpis, který by zapovídal evidenci neadresných etnických údajů.

---

⁶⁸ K přesnějším závěrům viz:

https://www.ochrance.cz/fileadmin/user_upload/DISKRIMINACE/Vyzkum/Vyzkum_skoly-zprava.pdf

⁶⁹ Ustanovení § 21b písm. b) zákona č. 349/1999 Sb., o veřejném ochránci práv, ve znění pozdějších předpisů: „Ochránce přispívá k prosazování práva na rovné zacházení se všemi osobami bez ohledu na jejich rasu nebo etnický původ, národnost, pohlaví, sexuální orientaci, věk, zdravotní postižení, náboženská vyznání, víru nebo světový názor a za tím účelem provádí výzkum.“

⁷⁰ <http://www.ceskaskola.cz/2016/10/msmt-odpovida-na-otazky-ceske-skoly-ke.html>

K evidování neadresných etnických údajů nedochází v České republice systematicky a dlouhodobě, sledovat lze pouze některá šetření v oblasti vzdělávání (nikoli v oblasti bydlení, zaměstnání, přístupu ke službám apod.).

Z různých socioekonomických důvodů (vyhodnocování opatření směřovaných k podpoře efektivnější integrace především romské menšiny) by bylo potřebné získávat a analyzovat etnické údaje alespoň v jejich neadresné formě, obecné nařízení o ochraně osobních údajů připouští ovšem také adresné zpracování citlivých údajů pro statistické účely.

Pokud by byl realizován adresný sběr etnických údajů pro některý veřejný zájem (například pro statistické či jiné účely), je třeba tak učinit po předchozím zvážení nutnosti takového sběru a při stanovení jasného, konkrétního účelu.

Seznam použitých předpisů

Nařízení Evropského parlamentu a Rady 2016/679 o ochraně fyzických osob v souvislosti se zpracováním osobních údajů a o volném pohybu těchto údajů a o zrušení směrnice 95/46/ES (obecné nařízení o ochraně osobních údajů).

Sdělení federálního ministerstva zahraničních věcí č. 209/1992 Sb. (Úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod).

Směrnice č. 2000/43/ES, kterou se zavádí zásada rovného zacházení s osobami bez ohledu na jejich rasu nebo etnický původ.

Usnesení předsednictva České národní rady č. 2/1993 Sb., o vyhlášení Listiny základních práv a svobod jako součásti ústavního pořádku České republiky.

Vyhláška č. 364/2005 Sb., o vedení dokumentace škol a školských zařízení a školní matriky a o předávání údajů z dokumentace škol a školských zařízení a ze školní matriky (vyhláška o dokumentaci škol a školských zařízení).

Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 98/2012 Sb., o zdravotnické dokumentaci, ve znění pozdějších předpisů.

Vyhláška ministra zahraničních věcí č. 120/1976 Sb., o Mezinárodním paktu o občanských a politických právech a Mezinárodním paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech.

Zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 198/2009 Sb., o rovném zacházení a o právních prostředcích ochrany před diskriminací a o změně některých zákonů (antidiskriminační zákon), ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 273/2001 Sb. o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 296/2009 Sb., o sčítání lidu, domů a bytů v roce 2011.

Zákon č. 349/1999 Sb., o veřejném ochránci práv, ve znění pozdějších předpisů,

Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání, ve znění pozdějších předpisů.

Zákon č. 89/1995 Sb., o Státní statistické službě, ve znění pozdějších předpisů.

**Přehled šetření zaměřených na sběr ESD
(realizovaných v evropských zemích od roku 2000)**

název šetření + rok (zkratka názvu) odkaz na literaturu	země / územní pokrytí	způsob určování etnicity/minority	proxy (etnický marker, znak)	zda zahrnuje etnickou, národnostní menšinu Romů
Census 2001, 2011 (ONS) ¹⁴	Velká Británie	sebeidentifikace	sebeidentifikace s jednou z kategorií "etnicity" zahrnuté v „England and Wales Census categories“, země narození, země narození rodičů	ano
Census 2001, 2011 ¹⁶	Maďarsko/celé Maďarsko	sebeidentifikace	kombinace 6 indikátorů (mateřský jazyk, jazyk domácnosti, jazyk, jímž se hovoří s přáteli; sebeidentifikace s minoritní skupinou, spojení s jejími tradicemi a zvyky; jazyk)	ano
European Union minorities and discrimination survey 2008 (EU - MIDIS 2008) ^{2, 3, 4}	Bulharsko, Česká republika, Maďarsko, Německo, Polsko, Rakousko, Rumunsko, Řecko, Slovensko	sebeidentifikace	skupina migrantů, etnická, národnostní minorita	ano
Integration Barometer 2012 ¹⁶	Dánsko	objektivní informace, sebeidentifikace	etnické minority a jejich zkušenost s diskriminací	neuveдено
Participation and Representation 2014 (PartiRep) ¹	Belgie	sebeidentifikace	geografická, kulturní entita (etnická identita hierarchická + použití škály)	ne
Second European Union Minorities and Discrimination Survey 2015 – 2016 (EU - MIDIS II) ^{8, 9, 10, 11}	Bulharsko, Česká republika, Chorvatsko, Maďarsko, Portugalsko, Rumunsko, Řecko, Slovensko, Španělsko	externí identifikace, sebeidentifikace	teritoriální ukazatele + odpověď na otázku: "je v domácnosti někdo starší 16 let, kdo je Rom?"	ano
Special Eurobarometer 263 2006 ¹⁶	členské země EU	sebeidentifikace	pocit sounáležitosti s etnickou skupinou, zkušenost s diskriminací	ano

název šetření + rok (zkratka názvu) odkaz na literaturu	země / územní pokrytí	způsob určování etnicity/minority	proxy (etnický marker, znak)	zda zahrnuje etnickou, národnostní menšinu Romů
Special Eurobarometer 437 2015 ¹⁶	členské země EU	sebeidentifikace	pocit sounáležitosti s etnickou skupinou, zkušenost s diskriminací založené na etnicitě	ne
šetření a evidence lokálních samospráv 1979 – 2004 ¹²	Nizozemsko	sebeidentifikace	země narození respondenta a země narození rodičů respondenta	ano (Roma/Sinti a obyvatelé karavanů)
The European Social Survey, každé dva roky (ESS) ¹⁶	Albánie, Belgie, Bulharsko, Černá Hora, Česká republika, Dánsko, Estonsko, Finsko, Francie, Chorvatsko, Island, Irsko, Itálie, Izrael, Kosovo, Kypr, Litva, Lotyšsko, Lucembursko, Maďarsko, Německo, Nizozemsko, Norsko, Polsko, Portugalsko, Rakousko, Rumunsko, Rusko, Řecko, Srbsko, Slovensko, Šlovinsko, Španělsko, Švédsko, Švýcarsko, Turecko, Ukrajina, Velká Británie (ne všechny země každý rok)	sebeidentifikace	občanství, místo narození, místo narození rodičů, pocit sounáležitosti s minoritní etnickou skupinou, členství ve skupině diskriminované na základě barvy pleti/rasy, národnosti, náboženství, jazyka či sounáležitosti s etnickou skupinou	ne
The European Statistics of Income and Living Condition, každý rok (EU - SILC) ¹⁶	členské země EU + Island, Norsko, Švýcarsko, Srbsko a Turecko	sebeidentifikace	občanství, země narození, země narození rodičů	ne
The Labour Force Survey; čtvrtletně (LFS) ¹⁶	členské země EU, kandidátské země a země sdružené v Efta (s výjimkou Lichtenštejnska)	objektivní informace	občanství a místo narození	ne
Trajectories and Origins (TeO) 2008-2009 ¹⁶	Francie	objektivní informace; sebeidentifikace	země narození a národnost v době narození (respondenta i rodičů); zkušenost s diskriminací	neuveдено

pokračování tabulky

název šetření + rok (zkratka názvu) <small>odkaz na literaturu</small>	země / územní pokrytí	způsob určování etnicity/minority	proxy (etnický marker, znak)	zda zahrnuje etnickou, národnostní menšinu Romů
UNDP <i>Avoiding the Dependency Trap</i> , 2009 ¹³	Bulharsko, ČR, Maďarsko, Rumunsko, Slovensko	externí identifikace	tazatelé určili jedince, kteří odpovídají profilu respondenta, asistovali jim u toho sociální pracovníci či zástupci místních administrativ	ano
United Nations Development Programme 2005 (UNDP) ^{15, 16}	Slovensko/celé Slovensko	sebeidentifikace, externí identifikace (ostatních členů rodiny)	teritoriální ukazatele na základě Atlasu romských komunit + sebeidentifikace	ano
United Nations Development Programme 2005 (UNDP) ¹⁶	Bulharsko/celá romská populace	objektivní informace, externí identifikace, sebeidentifikace	etnické znaky (mateřský jazyk) v kombinaci se socioekonomickými daty a teritoriálními ukazateli	ano

Zdroje k přehledu šetření zaměřených na sběr ESD

- 1) Deschouwer, Kris. (et al.). 2015. „Measuring (Sub)national Identities in Surveys. Some Lessons from Belgium“. *The State of Federation conference 2015*. Liège: Université de Liège.
- 2) EU-MIDIS I (1). 2009. Technical Report Methodology, Sampling and Fieldwork European Union Agency for Fundamental Rights <https://fra.europa.eu/sites/default/files/eu-midis-technical-report.pdf>
- 3) EU-MIDIS I (2). 2012. The situation of Roma in 11 EU Member States Survey results at a glance. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/2099-FRA-2012-Roma-at-a-glance_EN.pdf
- 4) EU-MIDIS I (3). 2014. Discrimination against and living conditions of Roma women in 11 EU Member States Roma survey – Data in focus. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2014-roma-survey-dif-women-2_en.pdf
- 8) EU-MIDIS II (1). 2017. Second European Union Minorities and Discrimination Survey. Technical report. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2017-eu-midis-ii-technical-report_en.pdf
- 9) EU-MIDIS II (2). 2019. Second European Union Minorities and Discrimination Survey. Roma women in nine EU Member States. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2019-eu-minorities-survey-roma-women_en.pdf
- 10) EU-MIDIS II (3). 2018. Transition from education to employment of young Roma in nine EU Member States. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-eu-midis-ii-roma-transition-education-employment_en.pdf
- 11) EU-MIDIS II (4). 2018. A persisting concern: anti-Gypsyism as a barrier to Roma inclusion. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-anti-gypsyism-barrier-roma-inclusion_en.pdf
- 12) Guiraudon, Virginie, Phalet, Karen, ter Wal, Jessika. 2005. „Monitoring ethnic minorities in the Netherlands“. *International Social Science Journal*, 183(183), 75.
- 13) Koltai, Júlia. 2011. „Definíciók a gyakorlatban: a cigánysághoz való kötődés a két mintában“. In: Kurucz, Erika (ed.). *Roma Kutata 'sok, 2010. Élethelyzetek a Társadalom Peremén*. Budapest: NCSSZI.
- 14) Parameshwaran, Meenakshi, Engzell, Per. 2015. „Ethnicity in England: What Parents' Country of Birth Can and Can't Tell Us about Their Children's Ethnic Identification“. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41:3, 399-424.

- 15)** UNDP. 2007. Report of the Living Conditions of Roma Households in Slovakia.
https://issuu.com/undp_in_europe_cis/docs/report_on_the_living_conditions_of_roma_households
- 16)** Farkas, Lilla. 2017. *Data collection in the field of ethnicity*. Luxembourg: European Union.

Výtahy z oponentských posudků

Mgr. Petr Fučík, Ph.D.

Text není běžnou výzkumnou statí, takže tyto dimenze hodnocení nejsou vždy relevantní. Zde pouze celkově text zhodnotím, nicméně konkrétní připomínky a návrhy jsou vloženy ve formě komentářů přímo ve wordu. Obecně vzato je text na velmi dobré úrovni a mohl by být publikován téměř jak je. Většina připomínek, které jsem k souboru připojil, má povahu návrhů na možná zlepšení či vysvětlení. Je pouze jedna úprava, kterou bych důrazně doporučil udělat: Revidovat první kapitolu, zvážit její místo ve struktuře textu a také propojení zmíněných aspektů s obsahem následujících kapitol (na příslušných místech v komentářích rozvádím své návrhy). Ostatních připomínek je mnoho, ale mají spíše doporučující charakter. Logika textu se mi zdá přiměřená a jeho čitelnost je na velmi dobré úrovni, přesto, že jde o složité metodologické problémy. Velmi dobré teoretické zázemí prokazuje příloha, která rozvádí konceptuální přístupy k etnicitě a považuji za dobrou volbu těmito teoriemi nezatěžovat hlavní text.

Celá publikace je orientována k praktickému využití pro přípravu indikátorů strategie romské integrace, takže v tomto směru je využitelnost vysoká.

Mgr. Jaroslav Kling, M.A.

Hodnotená štúdia by po zapracovaní pripomienok mohla byť veľmi dobrým podkladom pre expertnú debatu o zbere etnických dát a priamo dát o Rómoch, ktoré je v Česku mimoriadne potrebné. Prebiehajúce právne konanie EÚ proti Česku v oblasti seregovaného vzdelávania Rómov, ako aj existujúce súdne rozhodnutia týkajúce sa segregácie alebo diskriminácie Rómov si vyžadujú zber údajov triedených podľa etnicity. Hoci táto téma je v krajine neustále odsúvaná, čím skor sa odborná debata začne a začne sa realizovať aj zber dát o Rómoch, tým lepšie bude česká vláda ale aj celá spoločnosť schopná čeliť výzvam spojeným s úplným začlenením etnických menšín do českej spoločnosti.